

Poljoprivredna politika sektor mleinarske industrije

potencijal za razvoj

FOND ZA OTVORENO DRUŠTVO - SRBIJA
FUND FOR AN OPEN SOCIETY - SERBIA

CPES
CENTAR ZA PRIMENJENE
EVROPSKE STUDIJE

Izdavač

Fond za otvoreno društvo
Kneginje Ljubice 14, Beograd
Centar za primenjene evropske studije
Kneginje Ljubice 14, Beograd

*Copyright 2009 Fond za otvoreno društvo,
Centar za primenjene evropske studije
Sva prava su zaštićena*

Za izdavača

Jadranka Jelinčić, Fond za otvoreno društvo
Srđan Đurović, Centar za primenjene evropske studije

Urednici

Jadranka Jelinčić
Srđan Đurović

Lektor i korektor

Aleksandar Belčević

Tiraž

300

Priprema

KoanStudio

Štampa

Tipografik plus

ISBN 978-86-82303-38-1 (FOD)

Ova publikacija je realizovana uz finansijsku pomoć Evropske Unije kroz Fond za EU integracije kojim rukovodi Delegacija Evropske komisije u Srbiji, a tehnički realizuje Press Now. Sadržaj ove publikacije je isključiva odgovornost Fonda za otvoreno društvo i Centra za primenjene evropske studije i ne mora da odražava stavove Evropske unije.

Poljoprivredna politika – sektor mleinarske industrije

– potencijal za razvoj –

Beograd 2009.

SADRŽAJ

Evropeizacija i razvoj	9
Primeri tri politike	9
Poljoprivredna politika – sektor mlecarske industrije – potencijal za razvoj	
Predlog praktične politike	13
Prethodna razmatranja	13
1. Mlecarska industrija Srbije i proces evropskih integracija	19
1.1. Proizvodnja i prerađivačka industrija – stanje i perspektive	19
1.2. Trgovina mlekom i mlečnim proizvodima	23
1.3. Kvalitet mleka i mlečnih proizvoda i potrošnja	25
2. Javna politika u oblasti mlekarstva	27
2.1. Zakonodavni okvir	28
2.2. Sprovođenje mera javne politike	30
2.3. Institucionalni okvir i kapaciteti za sprovođenje mera u oblasti mlecarske industrije	32
Preporuke	35

Osnovna studija	37
1. Trenutno stanje u mlekarскоj industriji u Republici Srbiji	39
1.1. Značaj i osnovni trendovi	39
1.2. Opis stanja	39
1.3. Pregled stanja po okruzima (veličina stada, broj proizvođača, proizvodnja)	40
1.4. Cena mleka (cena za farmera, cena na ulazu u mlekaru sa opisom načina plaćanja, cena na veliko, cena za potrošača)	42
1.5. Evropsko i svetsko tržište	45
2. Proizvodnja i potrošnja mleka i prerađivačka industrija	47
2.1. Uvod	47
2.2. Prerađivačka industrija	48
2.3. Geografski raspored prerađivačke industrije	53
2.4. Proizvodnja mlečnih proizvoda	54
2.5. Položaj industrije u budućnosti	56
2.6. Prerada mleka izvan mlekaru	57
2.7. Proizvodnja sira u domaćinstvima	57
2.8. Potrošnja mleka i mlečnih proizvoda u domaćinstvima	58
3. Mleko i mlečni proizvodi (trgovina)	61
3.1. Opis stanja	61
3.2. Izvoz mleka i mlečnih proizvoda	62
3.3. Liberalizacija spoljnotrgovinskog prometa	64
3.3.1. Intenzivan model liberalizacije domaćeg tržišta	65
3.3.2. Intenzivan fazni model (u koracima) liberalizacije domaćeg tržišta	65
3.3.3. Progresivan model liberalizacije	65
3.3.4. Odložen model liberalizacije	65
3.3.5. Odložen u koracima (fazni) model liberalizacije	65
3.4. Uvoz mleka i mlečnih proizvoda	66
3.5. Izvoz mleka i mlečnih proizvoda u EU – proces dobijanja dozvole	69

4. Evropska unija, istorijat, proizvodnja i perspektive	73
4.1. Trendovi u strukturi farmi EU, istorijat, cena mleka	73
4.2. Strukturalne promene u mlečnoj industriji EU	76
4.3. Proizvodnja u EU	77
4.3.1. Mlečni proizvodi	79
4.3.2. Sir	79
4.3.3. Puter	80
4.3.4. Punomasno mleko u prahu	81
4.3.5. Obrano mleko u prahu	81
4.4. Politika	82
4.4.1. <i>Health Check</i>	83
4.5. Uticaj napuštanja sistema kvota na cenu EU mleka	83
4.6. Zdravstvena situacija	85
4.6.1. Bolest plavog jezika – <i>Bluetongue disease</i> (BTV)	85
4.6.2. BSE	85
4.6.3. Goveda bruceloza	85
5. Domaća politika	87
5.1. Ciljevi agrarne politike	87
5.2. Mere Ministarstva poljoprivrede	89
5.2.1. Premija za mleko	89
5.2.2. Program mera selekcije	91
5.2.3. Regres za priplodnu stoku i selekcionisane priplodne matice	91
5.2.4. Uredba o podizanju kvaliteta mleka	92
5.2.5. Mlečno govedarstvo	93
5.2.6. Podrška tovu goveda	93
5.2.7. Nabavka osnovnog stada	94
5.2.8. Ostale mere	94
5.2.8.1. Kreditna podrška	94
5.2.8.2. Investicije za dogradnju/popravku objekata za držanje životinja	95
5.2.8.3. Izvozni podsticaji	95
5.2.8.4. Uvođenje sistema HCCP	95

5.3. Uticaj pristupanja Evropskoj uniji u novim zemljama članicama u sektoru mlekarstva	96
5.3.1. Prerada mleka i trgovina	99
5.3.2. Situacija u pojedinim novim zemljama članicama	99
5.4. Uticaj pristupanja Srbije Evropskoj uniji u sektoru mlekarstva (uticaj na potrošače)	101
5.4.1. Direktni uticaji	102
5.4.1.1. Bezbednost hrane	102
5.4.1.2. Veći izbor proizvoda	103
5.4.1.3. Niže cene	104
5.4.1.4. Bolja zdravstvena zaštita	104
5.4.1.5. Programi podrške ishrane mladih	104
5.4.2. Indirektni uticaji	105
5.4.2.1. <i>Cross-compliance</i>	105
5.4.2.2. Dobrobit životinja	105
6. Dostizanje EU nivoa kvaliteta i proizvodnje mleka	107
6.1. Standardi EU za kvalitet mleka	107
6.2. Biznis plan	109
Zašto praviti biznis plan?	109
Kako napraviti biznis plan? Kakva forma?	109
Biznis plan 20+10: zaključci	109
Zaključak	112
6.3. Menadžment stada	113
Uvod	113
Identifikacija grla	114
Identifikacione metode	114
Prikupljanje informacija	116
Prikupljanje i unos podataka	116
Ručni sistemi za unos i čuvanje podataka	117
Komputerizovani sistemi upravljanja	117
Zaključak	123
Lista skraćenica	125

Evropeizacija i razvoj

Primeri tri politike

Projekat „Šta donosi Evropska unija – studije slučaja o efektima pridruživanja Srbije Evropskoj uniji u oblastima ekologije, poljoprivrede i prekogranične saradnje“ ima cilj da istraži i građanima Srbije i donosiocima odluka na nacionalnom i lokalnom nivou ukaže na to da li, na koji način, u kojoj meri i pod kojim uslovima procesi evropeizacije i približavanja Evropskoj uniji povećavaju izgled Srbije da ubrza razvoj i bolje iskoristi razvojne potencijale. Istraživanja su obavljena u tri oblasti: zaštita čovekove okoline, prekogranična saradnja i poljoprivreda. Rađena su na primerima konkretnih lokalnih zajednica primenom metodologije „studija slučaja“, koja omogućava da se lako uoče mogući efekti evropeizacije na primerima iz prakse i u prepoznatljivom okruženju u kome građani Srbije žive, suočavaju se s određenim problemima i pokušavaju da ih reše. Navedene tri oblasti odabrane su za istraživanja jer se o njima govori ili kao o bitnom razvojnom resursu, bez obzira na limite za njihovo iskorišćavanje (poljoprivreda), ili bez dovoljnog razumevanja njihove funkcije (prekogranična saradnja), ili bez jasnog razumevanja na koji način i pod kojim uslovima one deluju ograničavajuće ili podsticajno na druge razvojne potencijale (zaštita čovekove okoline) i na razvojne resurse.

O *poljoprivredi*, naročito o proizvodnji zdrave hrane, govori se kao o značajnom razvojnom potencijalu zemlje. Istovremeno, zanemaruju se politike ruralnog razvoja koje podrazumevaju razvoj saobraćajne i telekomunikacione infrastrukture, odnosno elektronskih komunikacija, kao uslova da se smanji jaz u kvalitetu života između ruralnih i urbanih područja, i time zaustavi trend napuštanja sela. Moderan razvoj poljoprivrede podrazumeva ozbiljna ulaganja u razvoj ljudskog kapitala u ruralnim područjima, značajne intervencije u obrazovnim politikama, stabilne politike prostornog planiranja i unapređivanje uslova za poljoprivrednu proizvodnju, uključujući i dugoročne politike zaštite okoline, čiji ciljevi i rezultati na dobrom delu teritorije Srbije (ovo naročito važi za politiku zaštite okoline) ne zavise samo od domaćih (nacionalnih i lokalnih), već i od politika susednih zemalja i njihovih lokalnih zajednica.

Zaštita čovekove okoline uslov je za razvoj poljoprivrede, posebno organske, ali i za razvoj turizma, o kome se takođe govori kao o bitnom razvojnom resursu Srbije. S druge strane, tokom proteklih godina, ali ni sada, nije bilo nacionalnih i lokalnih strateških principa koji bi doveli do ozbiljnijih pomaka u ekološkoj praksi. Osim toga, visoka energetska zavisnost Srbije i raspoređenost industrijskih kapaciteta – velikih zagađivača, na kojima Srbija i dalje planira i zasniva očekivanja vezana za svoj budući razvoj, i mala ulaganja u zaštitu okoline, u raskoraku su sa proklamovanim očekivanjima od razvoja (organske) poljoprivrede i turizma. Politika

zaštite čovekove okoline takođe je najtešnje povezana sa politikama razvoja ljudskog kapitala zbog njenog uticaja na javno zdravlje građana Srbije. Konačno, politika zaštite okoline, i s njom povezani planovi razvoja u drugim industrijskim granama i uslugama, u ogromnoj meri zavise od regionalne saradnje na prostoru zapadnog Balkana. Aerozagađivači, kao ni zagađivači voda i zemljišta, ne znaju za državne granice, zbog čega je neophodno uspostavljanje jedne koordinirane transregionalne ekološke politike.

Konačno, *prekogranična saradnja* između lokalnih zajednica različitih država stvarni je indikator stabilnosti odnosa između susednih zemalja. Kada su u pitanju odnosi među državama koje su nastale raspadom SFRJ, intenzitet prekogranične saradnje je i pokazatelj normalizacije odnosa posle godina ratnih sukobljavanja, sankcija, prekinutih odnosa i razvoja, ali i otvorenosti granica prema drugim balkanskim državama. Nastankom novih država na području bivše Jugoslavije, mnoge opštine koje su se nalazile na nacionalnim putnim pravcima, u središtu nekada formiranih razvojnih regiona unutar jedne zemlje, postale su pogranične opštine čije su magistralne saobraćajnice sada putevi od regionalnog značaja. Državne granice bez graničnih prelaza prekinule su slobodnu cirkulaciju ljudi, škole u susednim gradovima, koje su obrazovale kadrove za više opština, postale su inostrane sa potpuno različitim školskim programima. Mada bi mogle, ove škole više ne opslužuju zajedničke obrazovne i razvojne potrebe, a planovi lokalnog ekonomskog razvoja prestali su da uvažavaju interese van državnih granica. Međutim, upravo je prekogranična saradnja instrument koji treba da otkloni negativne posledice rubne geografske lociranosti određenih područja, naročito onih koja nisu smeštena na velikim putnim transverzalama, kao što to u slučaju Srbije predstavlja „Koridor 10“. Prekogranična saradnja je uslov za uspešne politike ujednačenog regionalnog razvoja unutar jedne zemlje uz ekonomski proporcionalno, racionalno ulaganje sredstava iz javnih izvora i vođenje lokalnih politika razvoja koje su atraktivne za privatne investitore. Takođe, samo učestvovanje u procesima prekogranične saradnje (čak i kada je ona ispod očekivanja) predstavlja način da se poboljšaju administrativni i kadrovski kapaciteti za lokalni razvoj.

U okviru projekta ukazuje se na evropske standarde i norme koje bi, kada bi bile inkorporisane u domaće politike u datim oblastima, omogućile da se potencijali razvoja u datim oblastima maksimalizuju ili bar optimalizuju. U domaćoj javnosti se o evropskim standardima i normama često, ali neopravdano, misli kao o uslovima i zahtevima koje Evropska unija ekskluzivno nameće Srbiji i to samo u interesu Unije. Međutim, praksa i iskustvo su pokazali da ove standarde i norme treba pre svega razumeti kao putokaze i neku vrstu „recepata“, čije poštovanje i primena, po pravilu, dovodi do optimalnih lokalnih razvojnih rezultata. Oni istovremeno omogućavaju i usklađeni razvoj Evropske unije kao jedinstvenog ekonomskog prostora koji zajednički nastupa u globalnim procesima u interesu svojih članica i Unije kao celine. Zbog toga su, uostalom, evropski standardi i norme jednaki za sve zemlje članice. Među državama članicama njihova primena se podrazumeva. Države kandidati i potencijalni kandidati tek treba da ugrade ove standarde i norme u svoje politike, pre svega u sopstvenom interesu, a onda i u interesu Evropske unije kao celine. Zbog toga se u studijama o tri politike koje slede ukazuje i na posledice koje je moguće očekivati ukoliko Srbija ne bi otvorila razvojne perspektive koje joj se nude kroz primenu evropskih standarda i normi, kroz procese evropeizacije i približavanja Evropskoj uniji, a u docnijim fazama i punog članstva u Uniji.

Pod procesima evropeizacije i približavanja Evropskoj uniji u ovom projektu podrazumeva se usvajanje i primena evropskih standarda i normi onako kako su one definisane u kopenhaskoj *Zajedničkoj tekovini*.¹

Diskutuje se o institucionalnim i administrativnim pretpostavkama na nacionalnom i lokalnom nivou. Njih je potrebno ostvariti da bi bilo moguće doneti i efektivno sprovesti domaće nacionalne i lokalne politike koje omogućavaju da se razvojni resursi optimalno iskoriste kroz uspostavljanje čvršćih korelacija između domaćih politika i politike pridruživanja Evropskoj uniji. Jasnom raspodelom nadležnosti i definisanjem administrativnih kapaciteta omogućava se utvrđivanje odgovornosti nacionalnih i lokalnih vlasti i za razvoj, i za procese evropeizacije, i za proces pridruživanja Evropskoj uniji. Tek horizontalna evropeizacija, odnosno učešće lokalnih vlasti u kreiranju nacionalnih politika, te donošenje i sprovođenje lokalnih razvojnih politika u koje su integrisani evropski standardi i norme i njihovo profesionalno sprovođenje na lokalnom nivou – garant su za unapređenje života u svakoj pojedinačnoj lokalnoj zajednici i za ravnomeran rast standarda građana na celoj teritoriji zemlje. Zbog toga, bez obzira na stepen decentralizacije i regionalizacije, razvoj i evropeizacija nisu ekskluzivna nadležnost i odgovornost centralnih vlasti. Horizontalna evropeizacija je pre svega briga i odgovornost lokalnih (samo)uprava i zavisi od njihovog znanja, umešnosti i dobrog upravljanja.

Konačno, kroz tri studije politikâ razmatra se i finansijski aspekt njihovog sprovođenja. S obzirom na to da je Evropska unija zainteresovana za sopstveni harmoničan razvoj, ona raspolaze i određenim fondovima koji su namenjeni utvrđivanju i sprovođenju politika od zajedničkog interesa, kao i izgradnji institucionalnih i administrativnih kapaciteta za njihovu realizaciju. Određena sredstva Unije na raspolaganju su zemljama članicama, kandidatima i potencijalnim kandidatima. Vrsta fondova koji stoje na raspolaganju pojedinačnim zemljama, visina sredstava, postupci i način odlučivanja o njihovom korišćenju zavise od statusa jedne zemlje u odnosu na Uniju. Srbija je potencijalni kandidat Evropske unije i za sada joj je Unija kroz sredstva pretpristupne pomoći (*Instruments of Pre-Accession – IPA*) stavila u izgled dve od pet komponenti pretpristupne pomoći: Pomoć za tranziciju i izgradnju institucija i Prekograničnu saradnju, u ukupnom iznosu od 1.183.600.000 evra za period od 2007. do 2013. godine. Sa promenom statusa u odnosu na Uniju (sticanje pozicije kandidata, članstvo), vrste pomoći bile bi diversifikovane, a i iznos sredstava uvećan. Bez sredstava pomoći Evropske unije Srbija bi, osim izuzetno, morala da ih obezbedi iz sopstvenih prihoda, što je malo verovatno imajući u vidu dinamiku razvoja i efekte tekuće ekonomske krize na njenu ekonomiju. Drugi mogući izvor jesu klasični kreditni aranžmani koji nesumnjivo poskupljuju razvoj. U pravljenju razvojnih izbora važno je uzeti u razmatranje i činjenicu da je prostor za nova zaduživanja, takođe, limitiran brzinom razvoja. Praktično, bez pomoći Evropske unije Srbija će znatno teže i znatno skuplje, ekonomski i politički, staviti u funkciju svoje razvojne potencijale i resurse. O tome se, takođe, mora voditi računa prilikom pravljenja razvojnih izbora i predlaganja alternativa proevropskom pravcu razvoja.

Imajući u vidu podeljenu odgovornost za razvoj i efektivnu evropeizaciju, i centralne i lokalne vlasti moraju imati adekvatnu poziciju u procesima planiranja namene za koje će sredstva Evropske unije biti utrošena, a moraju raspolagati i visoko razvijenim administrativnim ka-

¹ U upotrebi je više naziva za isti dokument: *Acquis communautaire*, Kopenhaska pravila itd.

pacitetima, odnosno ovlašćenjima za upravljanje sredstvima iz pretpristupne pomoći. Iz toga proizlazi da lokalne vlasti moraju biti uključene u procese kreiranja višegodišnjih indikativnih planova, osnovnog dokumenta kojim se utvrđuje namena za koju će sredstva iz pretpristupne pomoći u određenim vremenskim periodima biti trošena. Pored toga, javne vlasti na oba nivoa moraju raspolagati utemeljenim znanjem i razvijenim umećem za elaboraciju projekata kojima konkurišu za sredstva iz pretpristupne pomoći. Konačno, jednom dobijena sredstva moraju se trošiti namenski i na lako proverljiv način. Pored znanja koja se odnose na upravljanje sredstvima, ovaj zahtev podrazumeva i precizne norme u oblasti javnosti rada vlasti, javnih nabavki, sprečavanja sukoba interesa i izveštavanja o trošenju sredstava iz javnih fondova, zatim funkcionalne mehanizme kontrole trošenja javnih sredstava i, najzad, nezavisno sudstvo koje može efikasno da procesuiri i sankcioniše sve slučajeve eventualne zloupotrebe. To u postojećem institucionalnom aranžmanu podrazumeva profesionalan rad budžetskih inspekcija, nezavisnost i stručnost rada državne revizorske institucije, nezavisnost i efikasnost rada Agencije za borbu protiv korupcije, profesionalnu i stručnu policiju i tužilaštvo i, iznad svega, nezavisno i efikasno sudstvo. To nas vraća na pitanja efikasnih antikorupcijskih politika i politika transparentnosti, odgovornosti i javnog integriteta, što je poseban set normi, uslova, zahteva ili putokaza, u zavisnosti od tumačenja, a koji su integralni deo procesa evropeizacije koje Srbija mora da ispuni ne samo zato da bi ubrzala proces približavanja Evropskoj uniji, već da bi obezbedila optimalne uslove za sopstveni razvoj.

Poljoprivredna politika – sektor mleinarske industrije

– potencial za razvoj –

Predlog praktične politike

Prethodna razmatranja

Učešće poljoprivrede u ukupnom novostvorenom bogatstvu Srbije prilično je veliko kada se uporedi sa EU (preko 11%, dok je u EU 2%), međutim, vrednosno je doprinos mnogo skromniji i iznosi 128 milijardi dinara (300 evra/ha obradive površine, dok je u EU 1.000 evra/ha).² Proizvodnja mleka u Srbiji jedna je od najvažnijih poljoprivrednih grana. Mlekarska industrija u Republici Srbiji spada među najjače poljoprivredne industrije, ne samo u zemlji, već i u okruženju. Ova industrija je u poslednjih dvadeset godina pretrpela značajne promene u svim svojim delovima – počevši od sirovinске baze (farmera), organizacione strukture, opreme, do sistema prerade i pakovanja i na kraju vlasničke strukture. Industrija se kretala od postojanja velikih društvenih farmi – od po nekoliko hiljada mlečnih grla do kraja osamdesetih, do razbijanja proizvodnje na male farmere sa po jednim do pet grla, u devedesetim, i ponovnog uspostavljanja sistema organizovane proizvodnje i većih farmi, posle 2000. godine. Izvršena je privatizacija svih državnih mlekara. U zemlji su prisutne strane mlekare, sa svojim kapitalom, koje su uložile značajne sume kako u same proizvodne pogone, tako i u primarne proizvođače sirovina. Izvršeno je i ulaganje u sisteme za skupljanje i skladištenje, hlađenje i čuvanje mleka, dok je 80% proizvođača koji trenutno predaju mleko mlekarama snabdeveno mehaničkim muzilicama.

Imajući u vidu potencijale sa kojima raspolaže, mlekarska industrija može da bude okosnica poljoprivrednog i ruralnog razvoja Srbije. Značaj ovog sektora ogleda se u tome što je proizvodnja mleka:

- među sektorima sa najvećom vrednošću primarne proizvodnje (preko 500 miliona evra godišnje, koji se dodatno znatno uveća preradom) i što je to sektor u kojem Srbija ima značajne potencijale za dalji razvoj;
- sektor koji obuhvata preko 280.000 proizvođača i time značajno doprinosi ruralnom razvoju Srbije;
- sektor koji je, usled količinski i nutritivno značajne potrošnje, važan za prehrambenu sigurnost zemlje, ali u slučaju loše kontrole kvaliteta i degradacijom higijenskih uslova može predstavljati i ozbiljan rizik po zdravlje ljudi;
- sektor koji je najzahtevniji po standardima koje treba ispuniti prilikom pristupanja EU i zato može biti jedna od najvećih prepreka priključenju poljoprivrede Srbije zajedničkoj poljoprivrednoj politici EU;

Proces pridruživanja Srbije EU, pre svega, predstavlja izazov za mlekarsku industriju Srbije, ali i otvara potencijale za intenzivan razvoj i značajno unapređivanje sektora.

² Crnobrnja i Trbović, *Efekte integracije Srbije u Evropsku uniju*, FEFA, 2009, str. 27.

S jedne strane, tržište od gotovo pola milijarde ljudi, bez carinskih i trgovinskih prepreka, otvoriće prostor za bolji plasman proizvoda. Zabeleženi efekti liberalizacije su i poboljšavanje produktivnosti domaćih proizvođača usled pritiska konkurencije. Pristupanje Evropskoj uniji imalo je velikog uticaja na sektor mlekarstva u svim zemljama članicama, posebno u zemljama bivšeg komunističkog režima, koje su pristupile 2004. i 2007. godine. Indeks povećanja prihoda poljoprivrednika u novim zemljama članicama prosečno je 190, dok je kod pojedinih država bio mnogo veći – letonskih 308, poljskih 213 itd.³ Ukupan saldo je pozitivan, ali varira u zavisnosti od stepena i efikasnosti sprovedenih reformi u pripremnom periodu.

S druge strane, proces pridruživanja podrazumeva značajne napore na reformi sektora, koji podrazumevaju određene troškove⁴ – od uspostavljanja administrativnih struktura neophodnih za buduću implementaciju zajedničke poljoprivredne politike, pa do troškova u vezi s uvođenjem potrebnih standarda. Ovi standardi u velikom delu predstavljaju ne samo standarde EU, već i Svetske trgovinske organizacije, i podrazumevaju uvođenje niza mera koje se odnose na kvalitet proizvoda, sledljivost u proizvodnji, zaštitu životne sredine itd. Da bi se potencijali poljoprivrede Srbije pretvorili u realnost, neophodno je otkloniti sve strukturalne probleme u ovoj oblasti i intenzivno raditi na pripremanju za ulazak Srbije u EU i priključenje evropskoj poljoprivrednoj politici, kako bi prestrukturiranje bilo što uspešnije, a pozitivni efekti maksimalizovani.

Promena iznosa i strukture subvencija takođe je jedna od ključnih promena. Poljoprivrednici će i dalje moći da računaju na podršku države u unapređivanju njihove konkurentnosti, ali ove mere biće strogo regulisane. Budžet EU za poljoprivredu, odnosno za zajedničku poljoprivrednu politiku, učestvuje sa više od polovine ukupnog budžeta EU, i pretpostavka je da će Srbija biti jedan od pet glavnih korisnika ovih subvencija. Projekcija je da bi ukupna količina subvencija za Srbiju, kada postane članica, trebalo da se kreće oko deset milijardi evra za budžetski ciklus (sedam godina).⁵ Pored budžetskih subvencija, uporedne analize pokazuju da je stabilnost i predvidivost koju donosi članstvo u EU preduslov značajnijih stranih investicija, koje bi omogućile da se iskoriste potencijali koje Srbija ima u ovom sektoru. U tom smislu, poboljšavanje poslovnog okruženja i obezbeđivanje stabilnosti imperativ je daljeg razvoja.

Drugi stub zajedničke poljoprivredne politike EU predstavljaju podsticaji za ruralni razvoj. Mađarska i Poljska zabeležile su ozbiljno povlačenje sredstava namenjenih unapređivanju seoske infrastrukture i podršci investicijama u ruralnim sredinama. Pristup ovim fondovima biće omogućen Srbiji u punom iznosu odmah prilikom pristupanja (za razliku od poljoprivrednih subvencija), dok će sticanjem statusa kandidata imati pristup V komponenti Instrumenta za pretprijetnu pomoć (IPA) koja je ekskluzivno namenjena seoskom razvoju. Unapređivanje administrativnih i apsorpcionih kapaciteta za korišćenje ovih fondova i upravljanje njima apsolutni je preduslov za efikasno korišćenje ovih sredstava i u potpunosti zavisi od stepena pripremljenosti nacionalne i lokalne administracije, ali i krajnjih korisnika i njihovih udruženja.

---

³ *Ibid.* 27.

⁴ Detaljnija analiza troškova može se videti u: Crnobrnja i Trbović, *ibid.* str. 27–30.

⁵ *Ibid.* str. 37.

Pridruživanje Srbije EU predstavlja osu oko koje treba formirati poljoprivrednu politiku Srbije. Tri su stuba ove politike: 1) unapređivanje produktivnosti i konkurentnosti sektora u cilju povećanja realnog vrednosnog prinosa ovog sektora ukupnom GDP-u, uz maksimalizaciju koristi koje donosi približavanje Srbije EU i minimalizaciju troškova koji se odnose na prestrukturiranje sektora; 2) iskorištavanje potencijala ovog sektora za ruralni i ravnomerni regionalni razvoj, kroz stimulisanje inovativnih rešenja za manje proizvođače u udaljenim područjima (udruživanje proizvođača, proizvodnja specifičnih regionalnih proizvoda, itd); 3) maksimalizacija koristi za krajnje potrošače u vidu poboljšanja javnog zdravlja i nižih cena, što se postiže rigoroznom primenom higijenskih standarda i osiguravanjem konkurencije u celom proizvodno-distributivnom ciklusu.

U ovom dokumentu daje se pregled stanja i identifikacija ključnih problema u sektoru mlekarstva, kako u proizvodnji, tako i u trgovini. Ovaj pregled stanja upotpunjen je analizom efekata pridruživanja Srbije EU na sektor mlekarske industrije. Potom se identifikuju ključni problemi u vezi sa zakonodavnim okvirom, sprovođenjem politika i institucionalnim aranžmanima neophodnim za implementaciju predviđenih reformi. Konačno, formulisane su preporuke vladi čiji je cilj prilagođavanje ovog sektora procesu evropskih integracija.

Osnovna studija, „Poljoprivredna politika Srbije i pridruživanje Srbije Evropskoj uniji – sektor mlekarske industrije“, autorski je rad Dragana Mirkovića (savetnik u Kabinetu potpredsednika Vlade za poljoprivredu i ruralni razvoj; potpredsednik za evrointegracije; predsednik Upravnog odbora NVO „Agromreža“), Tomislava Topalovića (savetnik u Sektoru za agrarnu politiku Ministarstva poljoprivrede, šumarstva i vodoprivrede) i Marije Ognjenović („Agromreža“). Fond za otvoreno društvo i Centar za primenjene evropske studije zahvaljuju im se što su svoja znanja, analitičke sposobnosti i kreativnost stavili u službu ovog projekta.

Svoj doprinos radu na ovoj studiji dao je i koordinator programa u Fondu za otvoreno društvo Mihajlo Čolak.

Studija praktične politike zajednički je rad autora Osnovne studije i istraživača zaposlenih u Fondu za otvoreno društvo i Centru za primenjene evropske studije. Svi zaključci i stavovi izneti u studiji praktične politike stavovi su Fonda i Centra, i ove dve institucije snose odgovornost za njihov sadržaj.

1. Mlekarska industrija Srbije i proces evropskih integracija

U Srbiji postoji 240.000 grla čije se mleko predaje mlekarama. Više od 79% proizvođača ima jedno do tri grla i prosečnu dnevnu predaju mleka od 30,2 litra po farmeru. Sa ovakvim pokazateljima Srbija spada među slabije razvijene zemlje. Međutim, još ozbiljniji problem je činjenica da trendovi u sektoru ne idu u pravcu koji obećava da će Srbija biti na listi značajnih proizvođača mleka i mlečnih proizvoda po ulasku u EU. Suprotno tome, trendovi pokazuju da je proizvodnja mleka puna strukturalnih problema i da je krajnje vreme da se u sektoru naprave ozbiljne reforme koje bi povećale njegovu konkurentnost i omogućile da iz negativnih trendova pada/stagnacije započne održivi rast. Neadekvatno rešavanje ovih problema ne samo da će onemogućiti potencijalne dobiti od procesa evropskih integracija, već će prouzrokovati dalje pogoršanje stanja u mlekarskoj industriji.

1.1. Proizvodnja i prerađivačka industrija – stanje i perspektive

U proizvodnji mleka u Srbiji prisutan je veliki broj farmera sa manjim brojem grla (do deset) koji imaju šansu da povećaju i unaprede svoju proizvodnju, ali koji nemaju preduslove za to. *Smanjenje broja farmera* koji predaju mleko mlekarama je realnost i predviđa se da će u narednih dve-tri godine taj broj pasti za 15–20% u odnosu na sadašnji broj od oko 70.000 farmera. Ostali farmeri će morati ukрупniti svoja stada i primeniti sve potrebne metode racionalizacije proizvodnje da bi bili cenovno konkurentni EU proizvođačima.

I struktura sektora novih zemlja članica EU (NZČ) bitno se razlikovala od strukture sektora zemalja članica EU–15. U NZČ struktura stada bila je slična kao i u Srbiji danas – većinom su bila sastavljena od velikog broja proizvođača koji imaju do deset grla, i koji se odlikuju usitnjenom proizvodnjom. Tako je po pristupanju u 2005. godini 89% farmera imalo 1–10 grla, u vlasništvu farmera nalazilo se 47% ukupnog broja krava, dok je samo 2,2% farmera imalo preko sto grla. Najveći problem za male proizvođače predstavljalo je usklađivanje sa EU standardima. U Mađarskoj, Litvaniji i Letoniji broj proizvođača sa pet i manje krava se prepolovio. U novim zemljama članicama, usled razbijene proizvodnje i malog broja stada sa većim brojem grla, u početku je i prinos po grlu bio niži nego u EU–15 i kretao se negde oko 5.000 – što je znatno manje u poređenju sa prinosom u EU–15, gde je prosek bio 6.500 litara. Ipak, ako se uporedi prinos iz 2003. godine u NZČ, koji je iznosio 4.530, primećuje se napredak. Taj proces je ubrzano tekao od 2005. godine i imao je veću stopu rasta nego u EU–15, usled modernizacije stada, bolje

proizvođačke prakse, modernizacije i povećanja farmi, bolje obučivosti farmera, boljeg selekcijskog rada. Smatra se da će se ovakav trend nastaviti. Cilj NZČ je da se izvrši transformacija malih u srednja stada, koja mogu da budu konkurentna sa svojom proizvodnjom mleka i, kao takva, lakše da dostignu neophodne standarde.

Da bi se sektor adekvatno pripremio za ulazak Srbije u EU, državna uprava mora da podnese najveći teret u smislu inicijacije svih procesa jasne vizije Republike Srbije, i da pokuša da maksimalno decentralizuje i podrži procese vezane za prilagođavanje politici EU. ***Mlečnost, genetski kvalitet stada, higijenska ispravnost mleka, farm management*** – ključne su tačke na koje se mora fokusirati reforma proizvodnje mleka i mlečnih proizvoda.

Prosečna mlečnost u Republici Srbiji daleko je ispod evropskih proseka. Da bi se postigli bolji rezultati, potrebno je usmeriti aktivnosti u nabavci kvalitetnih grla iz domaće proizvodnje ili iz uvoza. Odgajanjem grla i konstantnom edukacijom, informacijama i saznanjima o načinu odgajanja, koje farmeri, farmerske organizacije i stručne službe treba da dele i sprovede, stvorice se domaća baza kvalitetnih priplodnih grla.

Domaćinstva sa malim stadom, zbog nedovoljnog znanja i iskustva u proizvodnji i činjenice da imaju grla lošijih proizvodnih osobina, trpe gubitke, te postaju destimulisana za dalji razvoj i ulaganja. Radom na selekciji na sopstvenom imanju uz pomoć stručnjaka, unapređenjem ishrane, balansiranjem obroka, razvrstavanjem životinja i njihovom tipskom ishranom, prema rasi, zdravstvenom stanju, proizvodnim osobinama, uzrastu – troškovi proizvodnje mogu se znatno smanjiti. Dobra veterinarska zaštita, prevencija i nega životinja mnogo utiču na količinu i kvalitet mleka. Troškovi lečenja životinje, s jedne strane, i neupotrebljivost mleka i smanjena mlečnost, s druge strane, dovode do ekonomskih gubitaka farmera. Zbog toga je profilaksa, uz ishranu i način držanja, jedna od najvažnijih mera. U Republici Srbiji manji je problem genetski sastav stada u odnosu na neodgovarajuće držanje, ishranu i profilaksu. **Poboljšanjem ove tri komponente došlo bi do povećanja prosečne mlečnosti za 20–30 procenata.**

Prema podacima RZS-a, ukupan broj mužnih grla u Republici Srbiji je u opadanju, dok je broj grla čije se mleko predaje mlekarama konstantan. Povećanjem mlečnosti u narednom periodu i smanjenjem troškova proizvodnje uspeli bi da se popune neiskorišćeni kapaciteti prerađivačke industrije. Da bi se to desilo, mora doći do napretka na nekoliko polja, preko kvaliteta do prinosa, da bi mlekare sa svojim proizvodima bile kvalitativno i cenovno konkurentne i u stanju da proizvode plasiraju u izvoz. Najveći problem za male proizvođače u novim zemljama članicama predstavljalo je usklađivanje sa EU standardima. U otežanim finansijskim okolnostima, bez budžetske podrške u vidu subvencija, bez finansijskih institucija koje mogu da isprate ovakav vid proizvodnje, proizvođači mleka potpuno neorganizovani, sa nedefinisanim stručnim i naučnim službama, imaju jako male šanse za opstanak na tržištu u smislu razvijene, intenzivne proizvodnje kakvu poznajemo u državama članicama EU. U sve ove procese neophodno je da se uključe sve institucije, preko obrazovnih i savetodavnih nevladinih organizacija koje sprovedu razne programe, do Ministarstva poljoprivrede, šumarstva i vodoprivrede.

Problem osemenjavanja životinja, prirodnog i veštačkog, prisutan je među proizvođačima. Zakonom zabranjen slobodni pripust bikova za osemenjavanje (zbog mogućnosti prenošenja zaraznih bolesti) onemogućava farmerima da sami kreiraju i stvaraju svoje stado. Stoga bi bilo

dobro omogućiti slobodan pripust uz strogu kontrolu veterinarske službe, kako bi se olakšalo osemenjavanje u mnogim delovima Republike Srbije (posebno u zabačenim delovima). Tada bi farmer bio u mogućnosti da bolje organizuje svoje stado, znao bi koje seme da koristi i kako da uskladi osemenjavanje i dobijanje podmlatka. Problemi sa veštačkim osemenjavanjem bi se mogli otkloniti većim asortimanom i boljim kvalitetom semena, koji bi farmeri sami mogli da biraju i da plate po kvalitetu. Upućenost u mogućnost izbora semena kod farmera mora da postoji, kao i edukacija koje je seme najbolje za njihove životinje. Takođe, postoji i čitav niz stručnih korekcija vezanih za proces organizacije i upravljanja proizvodnjom, koje bi mogle da pospeše ovaj proces.

Sastav mleka i higijenska ispravnost mleka su činioci od kojih zavisi i otkupna cena sirovog mleka, ali i javno zdravlje stanovništva. U poslednjih par godina pokrenuta je inicijativa, kako od strane farmera, tako i od strane mlekara i države, da se kvalitet mleka unapredi. Potrebno je unaprediti uslove muže (mada je na tom polju najviše i urađeno), omogućiti svima mašinski način muže i pravilno skladištenje mleka i hlađenje, pokrenuti edukativne programe za pravilnu mužu, skladištenje i čuvanje mleka. Veliki problem koji se mora iskoreniti i koji se pojavljuje uglavnom kod manjih farmera je prisustvo antibiotika u mleku, kao zaostatak od terapije. Farmer mora da zna da će puštanje takvog mleka u promet imati negativne posledice ne samo za njega, nego i za druge proizvođače zajedno. On treba, zajedno sa veterinarskom službom da organizuje sistem kontrole kako bi se izbeglo prisustvo antibiotika u mleku. Pored prisustva antibiotika, postoji još niz parametara vezanih za sastav mleka na koje proizvođači moraju da obrate pažnju, a koji treba da budu ugrađeni u celokupan sistem kontrole kvaliteta mleka i da budu praćeni kako od inspeksijskih službi tako i od prerađivačke industrije.

Sve mlekare su dužne da uvedu HCCP sistem (većina ih je u fazi uvođenja) i odvoje prijemne i proizvodne linije za EU mleko od ostalog mleka, da uspostave sledljivost sirovine kako bi se tačno znalo iz kojeg objekta i od koje životinje je mleko uzeto. Uspostavljanje sistema kontrole kvaliteta i higijenske ispravnosti na dnevnoj bazi i obezbeđenje nezavisne kontrole sirovine od strane ovlašćenih laboratorija – neophodan je korak koji se mora završiti u što kraćem roku.

Organizacioni problem je jedna od najvećih prepreka u unapređenju proizvodnje mleka. Pokušaji formiranja udruženja proizvođača, kojima bi se artikulisale potrebe za savetodavnom službom, pregovori sa resornim ministarstvom, kao i pregovori sa finansijskim institucijama, za sada su ostali bez uspeha. Razlog tome je stalni konflikt i nerazumevanje da su navedeni problemi zajednički, kako za male, tako i za velike proizvođače mleka. Jedno od mogućih rešenja je **formiranje određenog centra za mlečno govedarstvo** koje bi, uz pomoć države, ali ne i njeno direktno učešće, bilo zaduženo da svim farmerima pruži neophodno znanje u oblasti stručnih savetodavnih službi, analize tržišta, komunikacije sa srodnim organizacijama u regionu i inostranstvu, kao i da predstavlja profitni centar jedne takve asocijacije. To je način koji su farmeri EU primenili tokom razvoja svojih delatnosti, i danas je čak u mnogim državama članicama i prerađivačka industrija u vlasništvu takvih kooperativa i asocijacija.

Stanje u prerađivačkoj industriji je takvo da nekoliko mlekara prerađuje 80% mleka, dok ostalu količinu prerađuje blizu dvesta malih mlekara. Velike mlekare uglavnom imaju razrađen sistem snabdevača, dok male mlekare rade stihijski, pokušavajući da prikupe mleko od bilo koga kada im je to potrebno. Male mlekare će u budućnosti ostati snabdevači lokalnog tržišta

mlekom, jogurtom i njihovim proizvodima. Mali broj njih, oko 5–10%, imaće šanse da apliciraju za dozvolu za izvoz na tržište EU. Nemogućnost da unaprede ceo lanac, od proizvodnje do prerade, primoraće ih da se okrenu domaćem tržištu ili tržištu zemalja CEFTA. Manje mlekare koje usklade svoj sistem, organizacijom i ukрупnjavanjem farmera od kojih nabavljaju mleko, dobrim sistemom transporta, prijema i hlađenja mleka, imaće šanse da apliciraju za EU dozvolu. Svojom proizvodnjom pasterizovanog mleka i jogurta (koja preovlađuje) one ne mogu da konkurišu na tržište EU, ali bi *specijalizacija za geografski karakteristične proizvode* mogla da im omogući proboj na tržište specijalizovanih proizvoda unutar EU. Potrebno je razviti i proizvode koji bi kvalitetom bili konkurentni na tržištu EU i napraviti strategiju proboja na tržište EU, ispitati mogućnosti i potrebe stanovništva EU, definisati domaće mogućnosti i želje i na osnovu toga početi sa pripremama. Jedino na taj način mogle bi se probiti na tržište EU sa obimom proizvodnje koji imaju. Ipak, potrebno je da se još mnogo uloži u celokupne sisteme proizvodnje i prerade, i zajedno sa proizvođačima raditi na popravljaju sirovine za željeni proizvod. Pojedine velike mlekare već su napravile selekciju i ne otkupljuju mleko od farmera koji predaju manje od pedeset litara dnevno. Na taj način odbacuju male proizvođače ili ih primoravaju da ukрупne svoju proizvodnju, koja će imati ispunjene određene standarde u proizvodnji.

Prerađivačka industrija u novim državama članicama bila je pre pridruživanja u sličnoj situaciji kakva je danas u Srbiji. Postoji mnogo malih mlekara, uglavnom u zabačenijim delovima zemlje, koje prerađuju manje količine mleka i koje ne ispunjavaju sve potrebne standarde, a među većim industrijskim mlekarama mali je broj onih koje su izvozno orijentisane.

Udruživanje s ciljem da se formira zajednički brend ili zajednički rad na postavljanju sistema proizvoda sa zaštićenim geografskim poreklom izuzetno je važna komponenta i praktično uslov opstanka za manje mlekare i primarne proizvođače. Time bi manji proizvođači unapredili tržišni potencijal, osposobivši se za snabdevanje velikih lanaca ili čak i izvoz određenih vrsta proizvoda. Nažalost, ovakve inicijative nisu pokrenute, s obzirom na to da je za tako nešto neophodno imati jasnu strategiju i viziju koju treba da deli više učesnika u procesu. Ovakva inicijativa je teško izvodljiva pošto su mlekare, koje imaju potencijal za takav vid udruživanja, zbog posedovanja lokalnog tržišta i kupovine jeftinog ali ne i dovoljno kvalitetnog mleka koje bi im omogućilo da ostvare visoke profitne stope, uverene da mogu samostalno da opstanu u budućnosti. Pored slobodne volje učesnika, takva organizacija bi zahtevala i dosta investicionih sredstva, obrtnog kapitala, kao i vremena neophodnog za standardizaciju specifičnih vrsta proizvoda, što u ovom trenutku takođe nije realna mogućnost. S obzirom na to da su velike mlekare već vlasništvo strateških partnera ili investicionih fondova, postoji opasnost da u jednom trenutku male mlekare propadnu i manji proizvođači mleka ostanu bez mogućnosti predaje, čime bi se otvorili dodatni problemi koji vode gašenju malih farmi.

Jedna od mogućnosti je da supstituciju takvog vida prerade preuzmu asocijacije farmera, ukoliko se na adekvatan način i u pravom vremenskom okviru formiraju. U ovom segmentu ključni je problem nepostojanje finansijske podrške za ovakav vid projekata, s obzirom na specifičnost proizvodnje i uslova poslovanja, za šta je neophodan pristup kreditima i eventualnim grantovima.

1.2. Trgovina mlekom i mlečnim proizvodima

Među bivšim članicama SFRJ, Republika Srbija je regionalni lider u proizvodnji mleka. Geografski položaj pruža joj mogućnost za razvoj trgovine mlekom i mlečnim proizvodima. Iako proizvodi preko 1,6 milijardi litara mleka godišnje, značajna količina mleka (oko 48,6%) koja se direktno koristi nalazi se van svih tokova kontrole. Ovakvo mleko je jeftinije od mleka kupljenog u prodavnici, bogatije je mlečnim mastima, ali je po pravilu manje kvalitetno po pitanju higijene, i njegovo korišćenje u nepasterizovanom stanju često izaziva bolesti. Trgovina mlečnim proizvodima, a naročito svežim mlekom, ograničena je usled poteškoća u transportu. Ova činjenica daje mogućnost lokalnim mlekarama da u prodaji mleka zauzmu deo tržišta prikupljajući mleko od lokalnih proizvođača, pasterizujući ga i prodajući u lokalnim prodavnicama, koje obično nemaju sve neophodne uslove za adekvatno čuvanje mleka. Iako je evidentno da će male mlekare sve teže poslovati, u ovom trenutku je značajno da one pokrivaju ovaj deo tržišta zato što velike kuće nisu zainteresovane da organizuju prodaju na udaljenijim tržištima.

Analizom cena mleka u Srbiji primećuje se neuspeh tržišta da obezbedi pravilnu distribuciju dohotka:

- prosečne otkupne cene mleka u Srbiji spadaju među niže u regionu;
- maloprodajne cene su najviše u regionu, pa je maloprodajna cena sterilisanog mleka u Srbiji za nekoliko desetina procenata veća nego cena u regionu, a cena mleka proizvođača iz Srbije niža je u regionu nego u Srbiji;
- velika je razlika između najniže i najviše otkupne cene mleka;
- trend povećanja maloprodajne cene mleka znatno je veći od trenda povećanja otkupne cene mleka;
- postoji netržišno značajna razlika između cena u različitim regionima i među tipovima prodavnica i različitim proizvođačima.

Nedostatak tržišta koje bi balansiralo ponudu i tražnju onemogućava realno raspoređivanje cena. Nedostatak konkurencije u proizvodnji određenih proizvoda (sterilisano mleko) uslovljava da kompanije koje s određenim proizvodima imaju prevlast na tržištu mogu da kontrolišu i diktiraju cenu. Kod proizvoda koji se proizvode u većini mlekara (jogurt, pasterizovano mleko) postoji konkurencija i njihova je cena mnogo manje dirigovana, a mnogo se više menja prema zahtevima tržišta. Farmeri često posluju sa mlekarama po principu ko više plati u datom trenutku. Na taj način ni farmeri ni mlekare ne mogu da planiraju svoje poslovanje. *Sklapanjem ugovora između proizvođača i prerađivača* s određenom cenom i kvalitetom za isporučeno mleko i poštovanjem tih ugovora od strane ugovarača mogu se planirati proizvodnja i unapređenje. Srpski farmeri imaju još dosta toga da urade na mnogim poljima da bi dostigli proizvodnju približnu standardima EU. Gledajući uporedne parametre sa EU, možemo reći da je proces razvoja tek na početku.

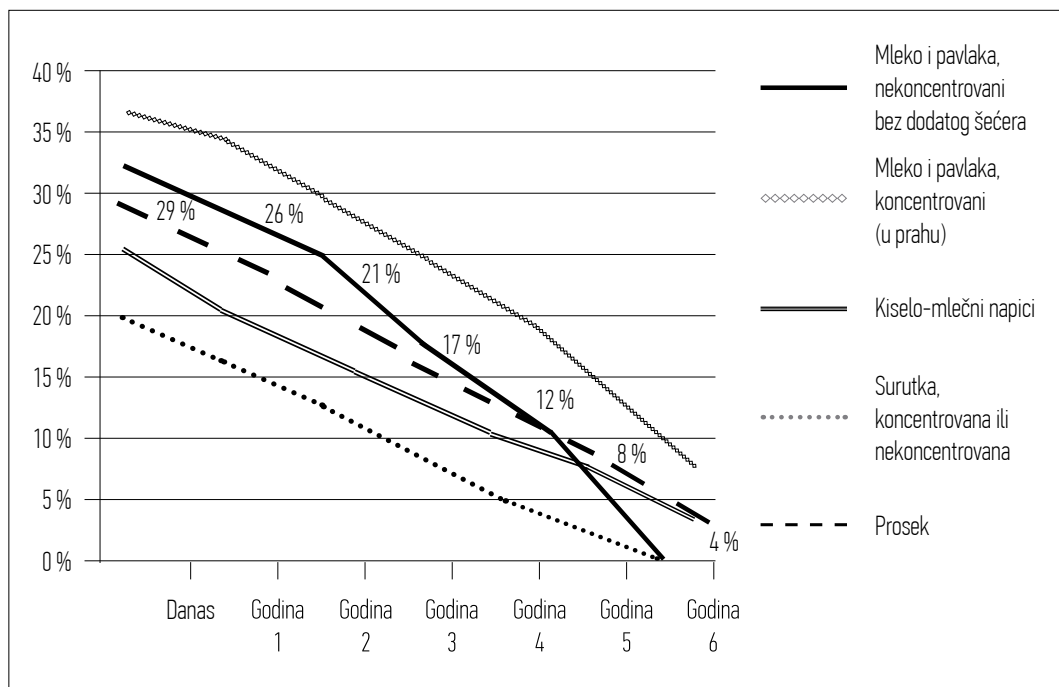
Od ukupne količine mleka koja uđe u mlekare izveze se tek oko 5%. Republika Srbija je, u periodu od 2002. do 2005. godine, bila neto-uvoznik mleka i mlečnih proizvoda. U periodu

od 2005. do 2006. godine Republika Srbija je postala neto-izvoznik, ali je na tu činjenicu uticalo i osamostaljivanje Crne Gore, koja je od 2006. godine samostalna država. Posmatrano po regionima, najviše se izvozi u Republiku Crnu Goru, oko 80%, u Hrvatsku oko 10%, a ostalo je raspodeljeno na ostale članice potpisnice sporazuma CEFTA.

Izvoz mleka i mlečnih proizvoda zasnovan je na proizvodima manje dodate vrednosti u odnosu na naš uvoz. Srbija izvozi neprerađene ili slabo prerađene proizvode. Iako ima 220 mlekara na svojoj teritoriji, izvozi samo dve grupe proizvoda niskog stepena prerade. Nijedna mlekara nema specifične proizvode, koji mogu da budu cenovno i kvalitativno konkurentni na inostranom tržištu. Nedostatak ulaganja u proizvodne pogone, zastarelost opreme (kod malih i srednjih mlekara) i nedostatak znanja ne dozvoljavaju da se razviju specifični proizvodi. Velike mlekare drže primat u proizvodnji pasterizovanog mleka, mekog sira i urde, koji su ujedno naša najveća izvozna komponenta. Oni nisu toliko zainteresovani za promociju i ulaganje u druge proizvode kojima bi se probijali na tržište jer već imaju obezbeđeno tržište za ove proizvode.

Obim trgovine mlečnim proizvodima u novim zemljama članicama, kako uvoz tako i izvoz, u porastu je još od početka procesa pridruživanja EU. Uvoz u NZČ uglavnom se odvija iz EU–25, a i izvoz je takođe orijentisan uglavnom u EU–25, a delom u treće zemlje. Litvanija i Poljska izvoze uglavnom u Rusiju. Cene u NZČ još se u potpunosti nisu uskladile sa EU–15, ali idu uzlaznom putanjom i približavaju se tom nivou. Za Srbiju trenutno ne postoji mogućnost izvoza na tržište EU, što je najveći ograničavajući faktor trgovine mlekom. Pošto regulativa EC razlikuje različite grupe proizvoda od mleka, važno je realno proceniti za koje stepene prerade mleka (sveže, sterilisano, pasterizovano) Srbija može najlakše da ispuni uslove i za te grupe pozvati inspekciju od čijeg izveštaja će zavisiti mogućnost dobijanja izvoznih dozvola. Precenjivanje domaćih kapaciteta može znatno da odloži proces dobijanja mogućnosti za izvoz.

Predstojeća liberalizacija spoljnotrgovinskog prometa tržišta Srbije imaće značajan efekat na ceo sektor. Primenom Sporazuma o stabilizaciji i pridruživanju Evropskoj uniji (u daljem tekstu: SSP), čije je trajanje predviđeno na period od šest godina od trenutka početka primene sporazuma, drastično će smanjiti uvoznú zaštitu za mleko i mlečne proizvode u nameri da se formira zona slobodne trgovine između Srbije i Evropske unije. Takođe, kad Srbija pristupi Svetskoj trgovinskoj organizaciji, u slučaju sektora proizvodnje i prerade mleka, proces liberalizacije spoljnotrgovinskog prometa dovešće, ukupno gledano, do sniženja uvozne zaštite i većeg otvaranja domaćeg tržišta, što će primorati domaće proizvođače na podizanje nivoa konkurentnosti kako bi se spremno dočekala konkurencija iz inostranstva.

Pri liberalizaciji trgovine Srbija će se suočiti sa sledećim trendovima:

- kod većine proizvoda ne bi došlo do značajnijih promena na tržištu zbog jeftine domaće sirovine, velike ponude sirovine, male kupovne moći stanovništva i visoke cene uvoznog mleka bez obzira na carinu;
- kod nekih visokofinalnih proizvoda kao što su praškasti proizvodi (mleko u prahu, surutka u prahu) došlo bi do povećanja uvoza zbog naše zastarele tehnologije i skupog finalnog proizvoda;
- liberalizacija uvoza bi, u svakom slučaju, dovela do poboljšanja kvaliteta proizvoda koji se nalaze u prodaji, i do racionalizacije proizvodnje;
- racionalizacija proizvodnje bi imala pozitivan efekat na životnu sredinu jer mnogi nusproizvodi (surutka i mlaćenica), koji trenutno završavaju kao otpadne vode, bili bi prerađivani za dalju finalizaciju (sirevi i konditorski proizvodi).

Kao što je poznato, u EU je trenutno na snazi sistem kvota za mleko koji ograničava proizvodnju i služi za održavanje cena mleka proizvedenog u EU. Posle najava da će se kvote ukinuti 2010. godine, Evropska komisija odlučila je da se kvote zadrže do 2016. godine, kada će se ukinuti. Predviđa se da će po ukidanju kvota doći do porasta u proizvodnji za 5%, dok će cene proizvoda pasti za oko 10%. Zavisno od scenarija kojim sistemom će se kvote ukidati, to će određivati i proizvodnju i cene. Generalno, usled malog elasticiteta potrošnje mleka i mlečnih proizvoda u EU, doći će do većeg izvoza izvan EU, sa smanjenjem ili potpunim ukidanjem izvoznih podsticaja (osim za puter), kao i većom paletom raznovrsnih proizvoda kojima će prerađivači, usled veće količine dostupnog mleka, pokušati da osvoje različita tržišta. To će smanjiti monopolsko ponašanje bilo koje firme u Srbiji, usled velike konkurencije ostalih prerađivača.

1.3. Kvalitet mleka i mlečnih proizvoda i potrošnja

Potrošači u Republici Srbiji suočeni su sa situacijom u kojoj konzumiraju mleko i mlečne proizvode koje nadležne državne institucije nisu testirale, kao i sa sistemom u kojem je bezbednost hrane doskora bila nedovoljno definisana. Poseban problem predstavlja velika količina mleka koja se nalazi van tokova kontrole (mali proizvođači u lokalnim prodavnicama prodaju nepas-

terizovano mleko). Neophodno je smanjiti direktno korišćenje nepasterizovanog mleka, što se može postići: stvaranjem tržišta mleka koje će smanjiti cene prerade; pojačanom kontrolom sprovođenja zakona vezanih za bezbednost hrane; edukacijom i podizanjem nivoa svesti o štetnosti korišćenja nehigijenskog mleka. Potrošači moraju biti u mogućnosti da tačno znaju sastav mleka, od koga potiče, kao i da imaju sve neophodne podatke da bi se uverili u bezbednost i kvalitet proizvoda.

Direktni uticaji procesa reformi i pridruživanja Srbije EU i usvajanje evropskih standarda najvidljiviji su u oblasti bezbednosti hrane. Svaka nova članica dužna je da usvoji zakon i pravilnike koji su usklađeni sa zakonima EU.

2. Javna politika u oblasti mlekarstva

Ministarstvo poljoprivrede, šumarstva i vodoprivrede (MPŠV) ima najveći i najodgovorniji zadatak pred sobom u celom mlekarskom sektoru, u cilju stvaranja uslova za izvoz mleka i mlečnih proizvoda na tržište EU i dostizanja ili približavanja standardima EU. *Agrarna politika MPŠV* pretrpela je velike promene u proteklih par godina. Uvedene su nove mere, započeta je stimulacija različitih vidova proizvodnje, identifikovani su problemi i donete strategije za njihovo rešavanje.

Pored vođenja agrarne politike koja je posvećena svim gore navedenim ciljevima vezanim za unapređenje kvaliteta i kvantiteta proizvodnje mleka i donošenja legislative u skladu sa direktivama EU, *MPŠV je takođe zaduženo za sprovođenje politike ruralnog razvoja*. To podrazumeva ulazak u dublju socijalno-ekonomsku oblast opstanka i unapređenja života na selu, gde držanje i bavljenje proizvodnjom mleka čini okosnicu ekonomije, s obzirom na to da sitna gazdinstva jedino tom vrstom finalnog proizvoda mogu da kapitalizuju ratarsku proizvodnju sa svojih malih poseda. Potencijal sektora mlekarstva za ruralni razvoj može da bude znatno ugrožen ako se ne preduzmu mere koje će manjim proizvođačima obezbediti da opstanu na tržištu. Pregled najvećih proizvođača mleka po okruzima pokazuje da samo pet okruga (Grad Beograd, Mačvanski, Severnobački, Zapadnobački i Srednjebanatski) učestvuje sa 65% u ukupnoj proizvodnji. Ovo ukazuje na to da će nerazvijenije opštine (i najnerazvijenije) biti pod najvećim udarom, te je neophodna pažljiva koordinacija aktivnosti niza ministarstava (Ministarstva ekonomskog i regionalnog razvoja) sa MPŠV u strateškom zajedničkom planiranju regionalnog i ruralnog razvoja. Imajući u vidu da je ruralni razvoj bitan stub CAP (*Common Agriculture Policy*) i da će prve koristi od budućeg procesa integracija u EU moći da se osele u ovoj oblasti, neophodno je da se naprave preduslovi za jačanje ovog sektora i da se mali proizvođači i prerađivači pripreme za te procese.

Nažalost, u ovom trenutku MPŠV nema dovoljno ni administrativnih ni finansijskih kapaciteta da sprovede ovaj proces, tako da strateški okviri koji su napravljeni ili su u izradi moraju jasno da definišu implementacione kapacitete i učesnike tog procesa, sa preciznim vremenskim i finansijskim okvirom.

U protekle četiri godine započeta je aktivnija politika, ne samo u delu koji se odnosi na mlekarstvo, već na celu poljoprivrednu proizvodnju. Cilj je da poljoprivreda, a samim tim i mlekarski sektor, bude konkurentna kako na svetskom, tako i na evropskom tržištu, sa cenama koje će biti prihvatljive i za domaće potrošače, sa dovoljnim prihodima za proizvođače i prerađivače koji će proizvoditi dovoljno bezbedne hrane. U odnosu na druge grane poljoprivrede, proizvođači mleka ipak su mnogo bliži dostizanju nivoa i kvaliteta proizvodnje koji

će im omogućiti opstanak na tržištu nakon otpočinjanja procesa liberalizacije tržišta u skladu sa SSP, kao i pristupanje poljoprivrednoj politici EU. Ipak, u sektoru mlekarstva dosadašnja politika nije dala očekivane rezultate. Razlozi za to su brojni i odnose se na nezaokruženost pravnog okvira, neadekvatnost ili slabu implementaciju pojedinih mera i na institucionalnu neizgrađenost, uz nedostatak stručnih kapaciteta.

2.1. Zakonodavni okvir

Zaokruživanje pravnog okvira koji je u skladu sa evropskim standardima prvi je korak. Potrebno je donošenje novih zakona i pravilnika u oblastima u kojima je regulativa zastarela i nije u skladu sa zakonodavstvom EU, ne samo u oblasti mlekarske proizvodnje, već celokupnog agrarnog sektora. U skupštinskoj proceduri se trenutno nalazi čitav set zakona koji je vezan za poljoprivredni sektor. Za sprovođenje, neophodno je u potpunosti prilagoditi postojeću primarnu proizvodnju mleka, prerađivačku industriju, kao nadležnu Upravu Republike Srbije, regulativi EU.

Puna implementacija regulative je osnova za pozitivnu odluku nadležne inspekcije DG SANCO koje dolaze na poziv naših institucija i utvrđuju stepen pripremljenosti naše države za proizvodnju, prerađu, izvoz mleka i mlečnih proizvoda na tržište EU. Stoga je donošenje zakonodavnog okvira preduslov, a izgradnja implementacionih mehanizama i struktura uslov izlaženja na tržište Evropske unije.

Regulativa EU relevantna za sektor mlekarske industrije:

- Directive 64/432/EEC – Animal health problems affecting intra-community trade in bovine animals and swine
- Directive 96/22/EC – Concerning the prohibition on the use in stockfarming of certain substances having a hormonal or thyreostatic action and B-agonists
- Directive 96/23/EC – Measures to monitor certain substances and residues thereof in live animals and animal products.
- Directive 96/93/EC – Certification of animals and animal products
- Directive 98/83/EC – Quality of water intended for human consumption
- Directive 2001/82/EC – Community code relating to veterinary medical products
- Directive 2003/85/EC – Measures for the control of foot and mouth disease
- Directive 2004/41/EC – Directives Concerning food hygiene and health conditions for the production and placing on the market of certain products of animal origin intended for human consumption
- Regulation EC/2377/90 – Community procedures for the establishment of maximum residue limits veterinary medicinal products in foodstuffs of animal origin
- Regulation EC/2073/2005 – Microbiological criteria for foodstuffs
- Regulation EC/853/2004 – Specific hygiene rules for food of animal origin
- Regulation EC / 854/2004 – Specific rules for the organisation of official controls of animal origin intended for human consumption
- Regulation EC/ 882/2004 – Official controls performed to ensure the verification of compliance with feed and food law, animal health and animal welfare rules
- Decision 2004/438/EC – Animal and public health and veterinary certifications conditions for introduction in the Community of health treated milk, milk based products and raw milk intended for human consumption

Zakon o zemljištu je jedan od ključnih zakona za poljoprivrednu proizvodnju koji određuje uslove korišćenja i raspodele zemlje. Neophodno je uraditi nacрте za izmene i dopunu zakona o zemljištu koji će jasno određivati uslove korišćenja državne zemlje. Pri tome treba imati u vidu da mora da se odredi niža zakupnina za proizvođače mleka, jer rentabilnost proizvodnje umnogome zavisi od proizvodnje sopstvene hrane i povoljnijeg zakupa zemljišta.

Zakon o popisu poljoprivrede 2011. jedan je od zakona koji se nalaze u skupštinskoj proceduri. Značaj sveobuhvatnih i preciznih podataka preduslov je strateškog planiranja i efektivne javne politike u oblasti poljoprivrede uopšte. Statistika Republike Srbije nije u skladu sa normama EU, naročito u poljoprivrednom proračunu, koji predstavlja jednu od najsloženijih statističkih analiza. Stoga većinu proračuna koji se zasnivaju na statističkim podacima u najboljem slučaju čini niz vrlo nepreciznih projekcija.

Zakon o bezbednosti hrane,⁶ koji je usvojen u prvoj polovini 2009. godine, a koji je usklađen sa evropskim zakonodavstvom, predstavlja napredak u ovoj oblasti. Cilj ovog zakona je da obezbedi visok nivo zaštite života i zdravlja ljudi i zaštitu interesa potrošača.⁷ Ovim zakonom određuju se opšti uslovi za bezbednost kako hrane, tako i krmiva za životinje, obaveze i odgovornosti subjekata u poslovanju hranom i krmivom za životinje, sistema brzog obaveštavanja i uzbunjivanja, kao i hitne mere upravljanja kriznim situacijama. Na osnovu ovog zakona osniva stručni savet za procenu bezbednosti rizika, koji je dužan da u radu primenjuje i koristi preporuke, smernice i informacije dostupne od strane Evropske agencije za bezbednost hrane (*European Food Safety Authority – EFSA*). Jedna od novina u zakonu koja može potrošačima da pomogne u slučaju zdravstvene neispravnosti proizvoda jeste **sledljivost**. U EU je sledljivost jedan od glavnih atributa kvaliteta. Ona sadrži informacije o rasi životinje od koje je mleko dobijeno, o geografskom poreklu, korišćenju ishrani, dobrobiti životinja, prerađivačkim tehnologijama itd. Stupanjem na snagu zakona o bezbednosti hrane, svaki subjekt u poslovanju hranom dužan je da uspostavi sistem za osiguranje bezbednosti hrane, u svim fazama proizvodnje, prerade i prometa hrane, osim na nivou primarne proizvodnje, i u svakom objektu pod njihovom kontrolom, u skladu sa principima dobre proizvođačke i higijenske prakse i sa analizom opasnosti i kritičnih kontrolnih tačaka (HCCPA). Republika Srbija je počela da radi i na donošenju podzakonskih akata – Pravilnik o kvalitetu sirovog mleka, koji je usvojen početkom 2009. godine, usklađen je sa pravilima EU.

U maju 2009. Narodna skupština je usvojila niz zakona relevantnih za oblast poljoprivrede: Zakon o zaštiti prava oplemenjivača biljnih sorti, Zakon o izmenama i dopunama Zakona o poljoprivrednom zemljištu, Zakon o vinu, Zakon o dobrobiti životinja, Zakon o izmenama i dopunama Zakona o reproduktivnom materijalu šumskog drveća, Zakon o poljoprivredi i ruralnom razvoju, Zakon o sredstvima za zaštitu bilja, Zakon o stočarstvu, Zakon o genetički modifikovanim organizmima, Zakon o sredstvima za ishranu bilja i oplemenjivačima zemljišta, Zakon o etanolu, Zakon o rakiji i drugim alkoholnim pićima, Zakon o zdravlju bilja, Zakon o javnim skladištima.

⁶ Zakon o bezbednosti hrane, „Službeni glasnik“ 41/09, str. 26.

⁷ Ovim zakonom regulisane su i međunarodne obaveze u oblasti bezbednosti hrane koje se izvršavaju u skladu sa preporukama relevantnih međunarodnih organizacija, sporazumom o primeni sanitarnih i fitosanitarnih mera STO (*SPS Agreement*) i drugim međunarodnim konvencijama.

Nekoliko zakona još uvek nije usvojeno: Nacrt zakona o divljači i lovstvu, Nacrt zakona o organskoj proizvodnji, Nacrt zakona o vodama, Nacrt zakona o pivu i Nacrt zakona o obavljanju savetodavnih i stručnih poslova u oblasti poljoprivrede.

Zakruživanje pravnog okvira ne podrazumeva samo donošenje zakona. Da bi ovi zakoni počeli da se implementiraju, neophodno je donošenje preko sto podzakonskih akata. Suštinski gledano, sve dok se ne usvoje ovi podzakonski akti, zakonodavni okvir će ostati neadekvatan, a imajući u vidu obim posla koji stoji pred MPŠV i drugim nadležnim organima, ostaje još da se vidi kada će ovaj posao biti kompletiran.

2.2. Sprovođenje mera javne politike

Agrarna politika je u poslednjih par godina često menjana i nije postojao kontinuitet mera koji bi doveo do željenog cilja. Pojedine mere su menjane svake godine, što je otežavalo da se utvrdi pravi efekat tih mera na interesne strane. Svaka od tih kratkotrajnih mera je imala različiti cilj, što je bila otežavajuća okolnost za proizvođače jer nisu mogli da planiraju svoje dalje aktivnosti. **Nedostatak kratkoročnih ciljeva ministarstva i nekoordinisanost pojedinačnih mera**, te česte promene vlade i zaokreti politike – kod farmera su učvrstili svest da su odluke i mere nešto što je podložno čestim promenama i kao takve nisu pogodno tlo na kojem bi mogla da se planira proizvodnja.

Još ozbiljniji negativni efekti odnose se na proizvodnju jer su veći farmeri, pod pritiskom postizanja standarda većih mlekarica, investirali značajna sredstva u osnovno stado i opremu, ali se sada, zbog turbulencija na tržištu i promene agrarne politike, nalaze pred bankrotom. S druge strane, mali farmeri, ukupno gledano, nemaju kreditnih obaveza, ali iz tog razloga nemaju ni potencijal da napreduju. Postoji generalan konsenzus da je jedna od ključnih odlika zajedničke poljoprivredne politike EU predvidljivost jer su svim zainteresovanim stranama unapred poznati sedmogodišnja politika i budžet. Stabilnost politike je teško ekonomski izraziti, ali predstavlja izuzetno važan element u planiranju proizvođača.⁸

Takođe, pojedine mere nastavile su da se sprovode duži niz godina, iako je ustanovljeno da su neefektivne u dostizanju zacrtanih ciljeva. Dobar primer je mera regresa za priplodnu stoku i selekcionisane priplodne matice.⁹ Ciljevi regresa su bili povećanje matičnog stada kod farmera, nabavka kvalitetnih priplodnih grla; povećanje efikasnosti rada farmera, a samim tim i povećanje njihovih prihoda i stabilizacija farme i povećanje konkurentnosti. Međutim, ova mera je dala izuzetno male rezultate u proteklih sedam godina. Sredstva za regres, čijih je 90% odlazilo na isplatu za mlečna goveda, iznosila su u proseku oko trista miliona dinara godišnje. Nažalost, godišnje je prosečno oko 15.000 farmera apliciralo za ovu meru, tj. samo 2,1% grla od ukupnog broja krava i steonih junica se stimulisalo na ovaj način.

Loša formulacija pojedinih mera, glomazna dokumentacija koju treba dostaviti i dugo vreme isplate subvencija ili podsticaja česte su pojave u agrarnoj politici. Jedan od glavnih razloga neefi-

⁸ Crnobrnja i Trbović, *ibid.* str. 33.

⁹ Detaljan opis mera i njihovih efekata nalazi se u Osnovnoj studiji.

kasnosti već pomenute mere regresa za priplodnu stoku bila je spora isplata sredstava (čekalo se i do godinu dana), kao i veliki deo sredstava koje je farmer morao da plaća za izdavanje uverenja osnovnim službama. To je prouzrokovalo da 25% ukupnog novca koji je otišao za prvotelke odlazi službama na terenu koje obavljaju papirološki rad, i koje odmah naplaćuju svoje usluge. Drugi primer je program mera selekcije kojoj je glavni cilj povećanje genetskog potencijala kvalitetnih grla i povećanje mlečnosti. Ovaj program bi trebalo da bude okosnica stočarske delatnosti. Dobra praksa pokazuje da selekcijski centri treba da budu vođeni od strane farmerskih organizacija jer one imaju i najveći interes da poboljšaju proizvodne osobine svojih grla. U Republici Srbiji MPŠV finansira sprovođenje programa mera preko službi na terenu. Međutim, prosečna mlečnost grla je još uvek niska. Određeni rezultati su postignuti, ali ne onim intenzitetom i tempom koji je bio poželjan i moguć. Problemi koji su prisutni u ovoj oblasti su brojni – od slabe institucionalne strukture i organizacije poslova (npr. glavna matična knjiga goveda – *herd book* – menja držaoca, što dovodi do nekompletne evidencije), preko neadekvatnog planiranja (mere selekcije se ne rade u kontinuitetu i ne pokrivaju sve oblasti), do postojanja velikog broja nepravilnosti i malverzacija u vođenju evidencije. Ovakvi nedostaci dovode do slabih efekata mere u celini, pa od sprovođenja programa mera najmanje koristi imaju farmeri, a slabo je i poboljšanje u rasnom i genetskom sastavu stada.

Jedan od ključnih problema je nedostatak mehanizma koji bio omogućio adekvatnu kontrolu sprovođenja mera i evaluaciju njihovih efekata. Uzroci tome su neadekvatni kapaciteti državnih organa za sveobuhvatnije praćenje sektora, ali i **nepostojanje dobrih (ili ikakvih) baza podataka**, koje bi trebalo da budu na raspolaganju kreatorima agrarne politike. Takođe, jedan od najvećih problema u sprovođenju određenih mera upravo je odsustvo farmera u tom procesu. Proizvođač je pasivna figura tamo gde se mere selekcije često vrše bez njegove želje i uticaja. Odabir i odgajanje kvalitetne priplodne stoke trebalo bi da funkcionišu na zahtev i potražnju farmera, koji bi bili pokretači i najveći korisnici tih usluga. Uzrok tome je, između ostalog, nedovoljna edukacija farmera koja se odnosi na značaj pojedinih planiranih mera.

Slaba je i komunikacija između MPŠV i farmera, slabo je i njihovo učešće, kao i učešće farmerskih organizacija u planiranju agrarne politike. Farmeri moraju i mogu biti značajna pregovaračka snaga, kako sa prerađivačkom industrijom, tako i sa državnim organima. Nadležno ministarstvo nema izgrađene mehanizme da permanentno komunicira sa farmerima, već je najčešća praksa da do *ad hoc* pregovaranja dođe samo u periodu niskih cena mleka i neodgovarajućih uslova na tržištu. Međutim, i farmeri bi trebalo da se organizuju, ujedine i stvore svoj razvojni program, s kojim bi mogli da nastupe pred MPŠV-om, kao i da rade na formiranju struktura za stalno i kontinuirano savetovanje.

Nedostatak finansijskih sredstava za sprovođenje programa i nedovoljno razrađen sistem kreditiranja onemogućavaju postizanje ciljeva. MPŠV još od 2004. godine isprobava različite modele kreditiranja. I pored toga, razvoj pravih poljoprivrednih kredita još nije zaživeo onako kako je to organizovano u EU, jer banke imaju visoke kamatne stope na poljoprivredne kredite, u slučaju da oni nisu subvencionisani od strane MPŠV. Ograničena sredstva za kreditnu podršku predstavljaju još jedan otežavajući faktor sa kojim se farmeri susreću. Nemogućnost dobijanja subvencionisanog kredita povećava troškove zajma, pa se događa da farmeri odustaju od planiranih investicija, usled nemogućnosti vraćanja sredstava uzetih kod poslovnih banka. Posebna odgovornost leži na MPŠV, kako bi se obezbedio stabilan i povoljan sistem kreditiranja poljoprivrednika i finansiranja posebnih mera.

2.3. Institucionalni okvir i kapaciteti za sprovođenje mera u oblasti mlekarske industrije

EU je naglasila da je neophodno formirati laboratoriju koja bi kontrolisala kvalitet mleka koje se isporučuje mlekarama i njegovu higijensku ispravnost. Na taj način treba da se obezbedi uvid u sastav mleka, identifikuju problemi i izradi plan za njihovo prevazilaženje. Ovakvi uvidi omogućili bi MPŠV da planira podsticaje prema kvalitetu mleka, s ciljem da stimuliše proizvođače da dostignu kvalitet mleka EU. MPŠV je trenutno u fazi pripreme za formiranje **nacionalne laboratorije za nezavisnu kontrolu sirovog mleka**. Pored toga, potrebno je da MPŠV sprovede detaljniju kontrolu mlekara i farmi radi utvrđivanja ispunjenosti uslova u pogledu higijene i zdravstvene ispravnosti životinja i kontrolu HCCP sistema u mlekarama, da bi se odredilo koliko objekata može da ispunjava sve standarde u pogledu bezbednosti hrane.

Jedan od uslova da Srbija koristi pretpristupne fondove EU namenjene agraru je osnivanje jedinstvenog **centra za isplatu svih subvencija i podsticaja**. Cilj je da se na efikasniji i brži način obavlja raspodela novca iz agrarnog budžeta namenjenog registrovanim poljoprivrednicima. Objedinjavanjem finansijskog i operativnog dela, poljoprivrednici će na jednom mestu dobiti sve potrebne informacije i usluge, što će znatno skratiti i olakšati proceduru prijavljivanja za subvencije. Na ovaj način doći će do stvaranja jedinstvene baze podataka, koja će pomoći kreatorima agrarne politike da bolje i detaljnije analiziraju efekte sprovedenih mera, što će im umnogome pomoći pri budućem kreiranju mera koje će biti bolje prilagođene krajnjim korisnicima, tj. poljoprivrednicima. Osnivanje ovakvog centra, u vidu uprave za agrarna plaćanja, u fazi je planiranja.

Centri za veštačko osemenjavanje koji su pod kontrolom MPŠV, trebalo bi da se obnove i unaprede kako bi ispunili moderne zahteve u proizvodnji i selekciji. Potrebno je da se omogući farmerima da biraju seme sa kojim će osemenjivati životinje. Savetodavne službe u vidu poljoprivrednih stanica i dalje su državno vlasništvo, sa rukovodećom strukturom koja nije u mogućnosti da prati i primenjuje savremene mere za unapređenje stočarstva, dok su privatne savetodavne službe u povoju i oslonjene na tržišno poslovanje, što nije primereno situaciji u kojoj se nalaze naši farmeri. Izuzetak predstavljaju veterinarske stručne službe koje su privatizovane i, sa više ili manje uspeha, posluju u potpunosti tržišno. Stručne službe bi trebalo da budu sastavni deo ili čak krovne organizacije proizvođača, prerađivača i da, pored dnevnih poslova, aktivno učestvuju u procesu edukacije što, nažalost, u našoj državi nije slučaj.

Prema novousvojenom zakonu o stočarstvu iz maja 2009. godine, omogućeno je formiranje tzv. **odgajivačkih organizacija**, čiji je cilj genetsko unapređenje domaćih životinja sprovođenjem odgajivačkog programa. Biće izvršena podela na osnovne, regionalne i glavnu odgajivačku organizaciju, sa pravilno raspoređenim poslovima i zaduženjima. Opis poslova obuhvata poslove odabira i kontrole proizvodnih karakteristika životinja, vođenje evidencije koju vrši osnovna služba i dostavljanje tih podataka regionalnoj i glavnoj službi. Regionalna služba kasnije obrađuje podatke osnovnih službi, učestvuje u razvojno-istraživačkim zadacima na svojoj teritoriji i učestvuje u izradi plana osemenjavanja. Sve to koordinira glavna služba koja vodi glavni registar životinja, izdaje pedigree i dokumenta o poreklu, kao i ostale poslove planiranja, odabira i koordinacije.

Glavna razlika između ovog i dosadašnjeg sistema sprovođenja mera selekcije ogleda se u tome da će poljoprivredni proizvođači, kojima je ovaj program i namenjen, u najvećoj meri morati da budu članovi neke osnovne organizacije. Na taj način moći će da učestvuju u radu i planiranju organizacije, a sami poljoprivredni proizvođači biće vlasnici dokumentacije, što do sada nije bilo definisano. Time će se steći uslovi da farmeri biraju najbolju osnovnu službu i da prenose dokumentaciju tamo gde će im pružiti bolju uslugu za njihov novac. Regionalne organizacije moći će da budu u privatnom vlasništvu (što do sada nije bio slučaj), ako ispunjavaju sve propisane uslove.

Da bi ovaj sistem postao funkcionalan i potpuno operativan potrebno je predložiti poljoprivrednim proizvođačima njihove mogućnosti. MPŠV, zajedno sa farmerskim organizacijama i službama, treba da sprovede informativnu kampanju među poljoprivrednim proizvođačima.

Edukacija inspeksijskih službi Uprave za veterinu MPŠV izuzetno je važan segment, s obzirom na to da su terenski inspektori obavezni da primenjuju procedure koje su u skladu sa regulativom EU. U ovom trenutku prisutan je visok nivo nepoznavanja standarda iz oblasti prometa i proizvodnje proizvoda od mleka, a koji su u skladu sa propisima koji važe u državama članicama EU.

Preporuke

Vladi

U saradnji sa Ministarstvom za poljoprivredu, vodoprivredu i šumarstvo:

- Neophodno je na duži period definisati agrarnu politiku, koja će omogućiti proizvođačima da planiraju aktivnosti. Ovako definisana politika mora da bude praćena merama koje imaju jasne uslove za apliciranje i da obezbedi niske privatne administrativne troškove proizvođača. Usvajanjem strateškog pristupa razvoju mlecarske industrije i nastupom prerađivačke industrije na tržište EU omogućilo bi se bolje planiranje kako državi, tako i proizvođačima.
- Doneti sve neophodne preostale zakone i podzakonske akte neophodne za sprovođenje usvojenog paketa agrarnih zakona.
- Izgraditi nove institucije i unaprediti postojeću institucionalnu strukturu, u cilju efikasnog i efektivnog sprovođenja agrarne politike u oblasti mlečnog govedarstva:
  - Formirati agenciju za plaćanje preko koje bi se isplaćivali svi podsticaji u poljoprivredi;
  - Formirati nacionalnu laboratoriju za testiranje sirovog mleka kako bi se uspostavila rigorozna kontrola kvaliteta i higijenske ispravnosti mleka;
  - Modernizovati centre za veštačko osemenjavanje. Stručne službe bi trebalo da budu sastavni deo krovne organizacije proizvođača i prerađivača i da, pored dnevnih poslova, aktivno učestvuju u procesu edukacije;
  - Unaprediti rad državnih savetodavnih službi kako bi se obezbedila kvalitetna podrška farmerima da modernizuju i unaprede sopstvenu proizvodnju;
  - Preduzeti mere usmerene na kontinuiranu edukaciju i informisanje farmera;
  - Što pre početi s edukacijom inspeksijskih organa koji su ključni u održavanju i dokazivanju sledljivosti proizvoda od mleka.
- Razviti sistem poljoprivrednih kredita koji bi omogućili pripremu proizvođača za intenzivnu tržišnu utakmicu. Ključna karakteristika ovih kredita mora da bude redovna i stabilna isplata.
- Dosledno sprovoditi usvojeni akcioni plan koji odgovara zahtevima EU u vezi sa dozvolom za izvoz mleka i mlečnih proizvoda u EU.
- Uključiti u aktivan rad sve potencijale lokalnih samouprava, preduzetnika, a pre svega malobrojnih organizacija koje se ovim bave.

U saradnji sa Ministarstvom za poljoprivredu, šumarstvo i vodoprivredu i Ministarstvom za ekonomiju i regionalni razvoj:

- Ostvariti čvršću vezu i koordinaciju između regionalnog i ruralnog razvoja i razvoja sektora mlečnog govedarstva.
- Preduzeti mere kako bi se formulisala adekvatna rešenja za male proizvođače koji ne mogu da se uključe u tržišnu utakmicu. U tom kontekstu treba raditi na podsticanju udruživanja, uvođenju tehnoloških inovacija, brendiranju i proizvodnji proizvoda sa regionalnim poreklom.

U saradnji sa Ministarstvom za poljoprivredu, vodoprivredu i šumarstvo i Nacionalnim koordinatorom za pretpristupnu pomoć Evropske unije:

- Preduzeti mere za unapređivanje kapaciteta organa na lokalnom, regionalnom i nacionalnom nivou, kako bi se unapredio apsorpcioni kapacitet za IPA-fondove, sa posebnim akcentom na V komponenti namenjenoj ruralnom razvoju.

Osnovna studija

AUTORI:

Dragan Mirković
Tomislav Topalović
Marija Ognjenović

1. TRENUTNO STANJE U MLEKARSKOJ INDUSTRIJI

1.1. Značaj i osnovni trendovi

Proizvodnja mleka u Srbiji jedna je od najvažnijih poljoprivrednih grana. Sa potencijalima sa kojima raspolaže može da bude okosnica poljoprivrednog i ruralnog razvoja Srbije. Značaj ovog sektora ogleda se u tome što je proizvodnja mleka:

- među sektorima sa najvećom vrednošću primarne proizvodnje od preko petsto miliona evra godišnje, koja se dodatno uvećava preradom;
- sektor koji obuhvata preko 280.000 proizvođača i time značajno doprinosi ruralnom razvoju Srbije;
- sektor koji je, usled količinski i nutritivno značajne potrošnje, važan za prehrambenu sigurnost zemlje;
- sektor koji je najzahtevniji po standardima koje treba ispuniti prilikom pristupanja EU, zbog čega može predstavljati jednu od najvećih prepreka priključenju poljoprivrede Srbije ZAP-u;
- sektor u kome Srbija ima značajne potencijale za dalji razvoj.

Međutim, trendovi u sektoru ne idu u pravcu koji obećava da će Srbija biti na listi značajnih proizvođača mleka i mlečnih proizvoda po ulasku u EU. Nasuprot tome, trendovi pokazuju da je proizvodnja mleka puna strukturalnih problema i da je krajnje vreme da se u sektoru naprave ozbiljne reforme koje bi povećale njenu konkurentnost i omogućile da iz negativnih trendova pada/stagnacije započne održivi rast.

1.2. Opis stanja

Proizvodnju mleka u Republici Srbiji možemo podeliti u tri celine ili grupacije.

Prva grupa se odnosi na one proizvođače koji svoje mleko predaju mlekarama i tako ostvaruju profit. Uglavnom se odnosi na veće i bolje organizovane proizvođače.

Druga grupa se odnosi na proizvođače koji svoju celokupnu proizvodnju (kiselomlečne proizvode) obavljaju u domaćinstvima, odakle ih iznose na zelene pijace, ili imaju druge lance distribucije (prodaja u lokalnu, restoranima, turistička prodaja). Ova grupa obuhvata proizvođače koji se nalaze u marginalnijim područjima, gde ne postoji dobro urađena mreža puteva i ostala infrastruktura, zbog čega su onemogućeni da proizvode svakodnevno predaju u mlekare, ili su suviše mali da bi mlekare od njih otkupljivale mleko. Postoje i proizvođači profesionalno orijentisani na proizvodnju kiselomlečnih proizvoda, koji poseduju veći broj krava (pet i više), ali je njihov broj procentualno zanemarljiv, i oni se uglavnom nalaze u predelima sa većom nadmorskom visinom.

Treća grupa deo mleka predaje mlekarama, a deo koristi za preradu u domacoj radinosti. Njihov broj je najmanji.

Prva grupa proizvođača proizvodi 50% od ukupne proizvodnje mleka u Republici Srbiji, dok se u njihovom vlasništvu nalazi oko 25% od ukupnog broja krava i steonih junica. Broj farmera i krava u ovoj grupi se smanjivao od 2002. godine do 2008. godine. Prema podacima Ministarstva poljoprivrede, u 2008. godini bilo je 72.000 proizvođača koji predaju mleko u mlekare i primaju državnu premiju, što je 2,8 puta manje u odnosu na broj iz 2000. godine, koji je iznosio 200.000 proizvođača:

1.3. Pregled stanja po okruzima (veličina stada, broj proizvođača, proizvodnja)

Ukupna količina predatog mleka na osnovu kvartalnog izveštaja za period april–jun iznosi 230 miliona litara kravljeg mleka. Radi lakšeg pregleda napravljen je mesečni proseki. Pet okruga sa najvećom preradom mleka u Republici Srbiji su:

Tabela 1:

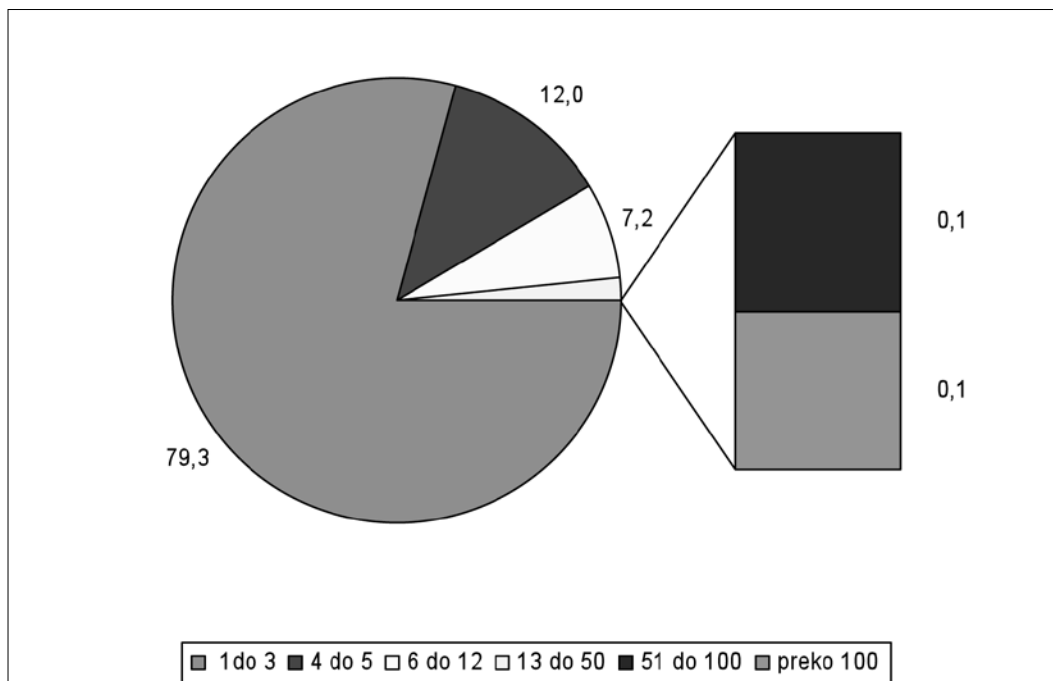
Okrug	Mesečna predaja mleka u mlekare u litrima	Ukupan broj proizvođača mleka	Ukupan broj muznih grla
BEOGRADSKI	29.298.792	15.576	74.424
MAČVANSKI	7.746.730	10.039	25.029
SEVERNOBAČKI	5.212.154	2.414	12.925
ZAPADNOBAČKI	4.756.268	2.945	13.149
SREDNJEBAŃATSKI	3.430.519	1.536	10.434

Ovih pet okruga učestvuje u ukupnoj proizvodnji sa 65% ukupne proizvodnje. Pri pregledu ovih podataka treba imati na umu da Ministarstvo poljoprivrede, šumarstva i vodoprivrede raspolaže podacima koje mu dostavljaju mlekare, i da treba uzeti u obzir da se podaci odnose na sveukupnu količinu mleka koja se doprema u okruge, tako da izražavaju količine mleka koje se prerađuju u pojedinim okruzima, kao i na broj farmera i grla koji snabdevaju te okruge. Takođe, okruzi se snabdevaju i od najvećeg broja grla i farmera, kao što se vidi u priloženoj tabeli.

Tabela 2 – Distribucija proizvođača prema broju grla:

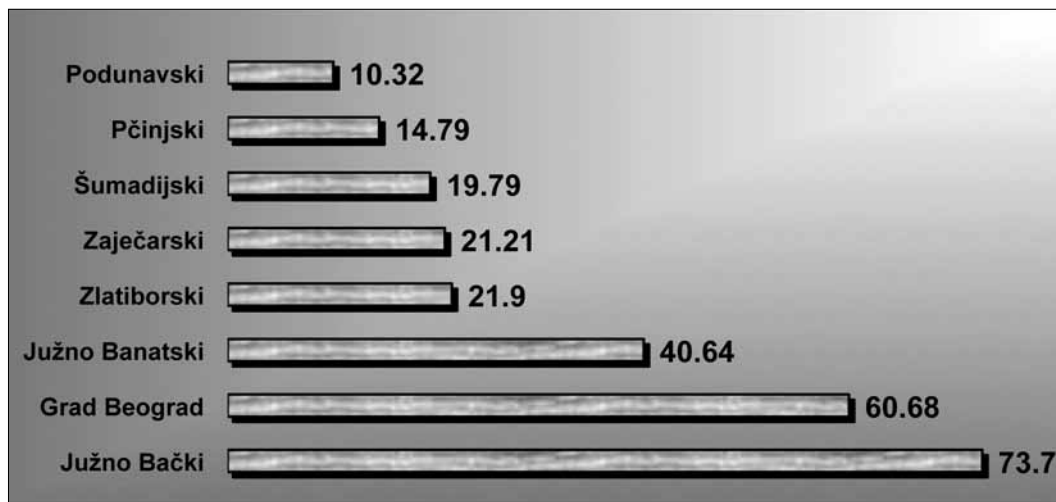
1 do 3	4 do 5	6 do 12	13 do 50	51 do 100	preko 100
79,3	12,0	7,2	1,5	0,1	0,1

Grafikon 1 – Procentualna distribucija proizvođača prema broju grla, čije se mleko predaje mlekarama

Podatak da 79% proizvođača ima od jednog do tri grla govori o organizovanosti naših proizvođača i stanju srpskog farmera. Farme sa preko stotinu grla zastupljene su sa 0,1%, što odgovara broju od 43 farme. Predata količina mleka po farmeru je najveća u Vojvodini i Beogradu. Prosečna količina mleka po farmeru predana u Vojvodini i gradu Beogradu iznosi 54,5, dok je u ostalom delu Srbije 17,3 litra po farmeru.

Grafikon 2 – Predata količina mleka po farmeru u izabranim okruzima na mesečnom nivou

Prosečna količina mleka po grlu je za sve okruge iznosi devet litara dnevno. U Vojvodini je taj broj viši i iznosi 12,5 litara, dok je u centralnoj Srbiji 7,5 litara dnevno.

Zaključak u ovom segmentu

Srbija kao zemlja sa 240 hiljada muznih grla, čije se mleko predaje mlekarama, sa više od 79% proizvođača, koji imaju između jednog i tri grla, sa prosečnom dnevnom predajom mleka od 30,2 litra po farmeru – spada među slabije razvijene zemlje.

U protekle četiri godine započeta je aktivnija politika Ministarstva poljoprivrede, šumarstva i vodoprivrede, ne samo u delu koji se odnosi na mlekarstvo, već u odnosu na celu poljoprivrednu proizvodnju. Cilj je da poljoprivreda, a samim tim i mlekarski sektor, bude konkurentna kako na svetskom, tako i na evropskom tržištu, sa cenama koje će biti prihvatljive i za domaće potrošače, sa dovoljnim prihodima za proizvođače i prerađivače, koji će proizvoditi dovoljno bezbedne hrane.

1.4. Cena mleka (cena za farmera, cena na ulazu u mlekaru sa opisom načina plaćanja, cena na veliko, cena za potrošača)

Cena mleka u proteklom periodu blago je rasla do 2007. godine, kada se desio "bum" na tržištu mleka. Zbog posledica suše i nedostatka mleka, cene su porasle u rekordno kratkom roku. Od juna 2007. do sredine 2008. godine cene su niže za 10-20%, ali su se i dalje zadržale na visokom nivou.

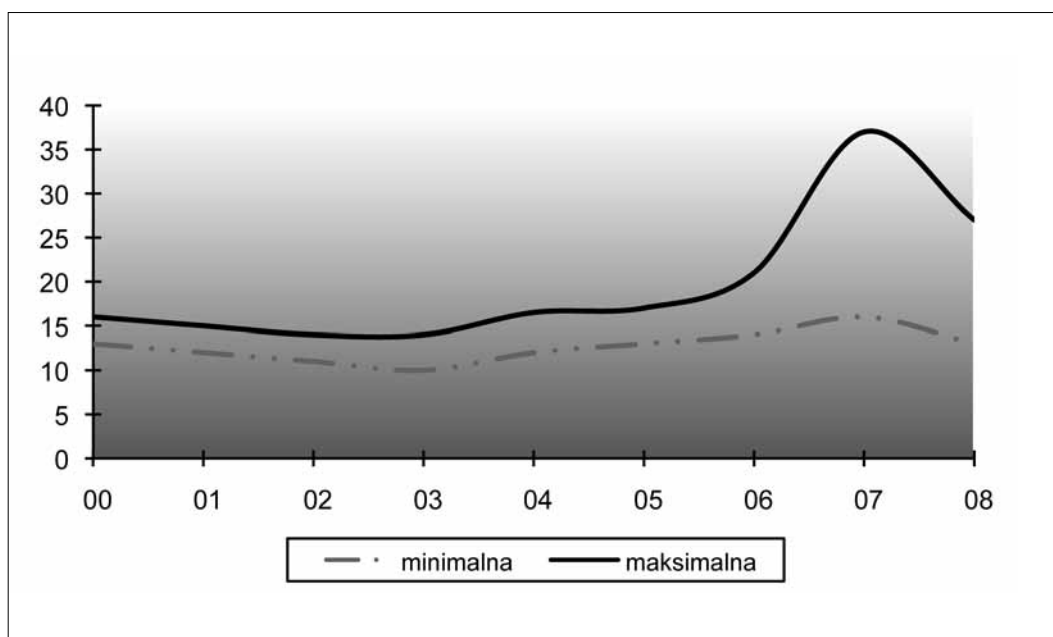
U drugoj polovini 2008. godine došlo je do velikog pada cene mleka, koje su praćene i smanjenjem otkupa mleka od strane mlekara, i do pojavljivanja viškova mleka i daljeg pada cena.

- Svetska ekonomska kriza imala je uticaja i na mlekarski sektor u Srbiji. Pojedine velike mlekare snižavaju cene mleka u maloprodaji, za 10% do 20%, na štetu proizvođača.

Proizvođačka cena mleka kretala se u periodu od 2000. do 2008. godine u sledećim rasponima:

Godina	2000.	2001.	2002.	2003.	2004.	2005.	2006.	2007.	2008.
Proizvodna cena mleka po 1 l u din., bez učešća premije	13–16	12–15	11–14	10–14	12–16,5	13–17	14–21	16–37	13–25

Grafikon 3 – Maksimalne i minimalne otkupne cene mleka u periodu od 2000. do 2008. godine

Statistički je nerealno izračunati prosečnu cenu kada su date samo dve cifre za svaku godinu. Krivulja za minimalnu cenu ne pokazuje gotovo nikakve promene tokom osam godina, počev od 2000. godine.

Analizom cena mleka u Srbiji primećuje se neuspeh tržišta da obezbedi pravilnu distribuciju dohotka:

- prosečne otkupne cene mleka u Srbiji među najnižima su u regionu;

- maloprodajne cene su najviše u regionu, pa je maloprodajna cena sterilisanog mleka u Srbiji za nekoliko desetina procenata veća nego cena u regionu, a cena mleka proizvođača iz Srbije niža je u regionu nego u Srbiji;
- velika je razlika između najniže i najviše otkupne cene mleka;
- trend povećanja maloprodajne cene mleka značajno je veći od trenda povećanja otkupne cene mleka;
- postoji netržišno značajna razlika između cena u različitim regionima i među tipovima prodavnica i različitim proizvođačima.

Tabela 3 – Maloprodajne cene u 2008. godini

Maloprodajne cene mleka preračunate na cenu u evrima (1 EUR = 96,75 din.)				
Proizvod	DELTA Maxi – Beograd	Konzum – Sarajevo	KONZUM Zagreb	C MARKET – Banja Luka
UHT mleko – 2.8 mlečne masti	0,75-080	0,73	0,8	0,86
UHT mleko – 3.2 mlečne masti	0,88-0,90	0,77	0,83	0,9

Cena daje sliku problema na tržištu. Nedostatak tržišta koje bi balansiralo ponudu i tražnju onemogućava realno raspoređivanje cena.

Nedostatak konkurencije u proizvodnji određenih proizvoda (sterilno mleko) dovodi do formiranja uslova pod kojima kompanije, koje imaju prevlast sa određenim proizvodima na tržištu, mogu da kontrolišu i diktiraju cenu. Kod proizvoda koji se proizvode u većini mlekara (jogurt, pasterizovano mleko), postoji konkurencija i njihova je cena mnogo manje dirigovana, a mnogo više se menja prema zahtevima tržišta.

Problem postoji i u udruživanju farmera i postojanju jakih asocijacija. Ne postoji jako pregovaračko telo, i svaka grupacija farmera iz određenog regiona deluje samostalno. Nepotpisivanje ugovora sa otkupljivačima i nepoštovanje potpisanih ugovora samo su još neki od problema koji utiču na to da cenu mleka kreiraju samo mlekare i maloprodaja, bez mnogo uticaja ostalih učesnika u lancu.

1.5. Evropsko i svetsko tržište

Cene mleka u Evropskoj uniji i u svetu imale su sličan trend kretanja kao i u Republici Srbiji. U 2007. godini skok cena mleka dogodio se u većini evropskih država, usled nedostatka i visoke cene stočne hrane. Posebno su bile pogođene evropske države koje se nalaze na jugu kontinenta. Istovremeno, u Sjedinjenim Američkim Državama cena mleka je porasla, ali zbog drugih faktora. Kao jedan od najvećih svetskih proizvođača mleka u prahu i mleka uopšte, usled povećane potražnje mleka na bliskoistočnim ratištima i povećanim zahtevima rastuće Kine i Indije, SAD su omogućile postizanje boljih cena za njihove proizvođače, bez značajnijih povećanja cena proizvodnje.

U 2008. godini, usled svetske ekonomske krize, došlo je do manje potražnje za proizvodima sa većom dodatnom vrednošću. Evropska proizvodnja, koja se suočila sa mnogo boljom žetvom i jeftinijom stočnom hranom nego u 2007. godini, doživela je pad cena usled smanjene potražnje.

U Sjedinjenim Američkim Državama je zbog velike proizvodnje došlo do stvaranja velikih zaliha mleka u prahu, kao i ostalih proizvoda koji ne mogu da nađu put do kupca. Cene u SAD u odnosu na 2007. godinu opale su za 40–50%.

Svetska ekonomska kriza, velike zalihe, smanjena potražnja, kao i zimski period, kada dolazi do veće proizvodnje mleka, dovešće do situacije u kojoj se još ne nazire jačanje sektora mleka na svetskom nivou, što će imati dugoročne posledice i za naše proizvođače i prerađivače u narednih godinu dana.

Godina	2000.	2001.	2002.	2003.	2004.	2005.	2006.	2007.	2008.
Cena mleka u EU za 100 l mleka, u evrima	29	31	31	29	29	29	27	29	33

2. PROIZVODNJA I POTROŠNJA MLEKA I PRERAĐIVAČKA INDUSTRIJA

2.1. Uvod

Mlekarska industrija u Republici Srbiji spada u jednu od najjačih poljoprivrednih industrija, ne samo u zemlji, već i u okruženju. Ova industrija je u poslednjih dvadeset godina pretrpela značajne promene u svim svojim segmentima, počev od sirovinske baze (farmera), organizacione strukture i opreme, do sistema prerađivanja, pakovanja i na kraju vlasničke strukture.

Od vremena postojanja velikih društvenih farmi, sa po nekoliko hiljada mlečnih grla do kraja osamdesetih godina, došlo je do razbijanja proizvodnje na farme sa po jednim do pet grla tokom devedesetih, te do ponovnog uspostavljanja sistema organizovane proizvodnje i većih farmi posle 2000. godine.

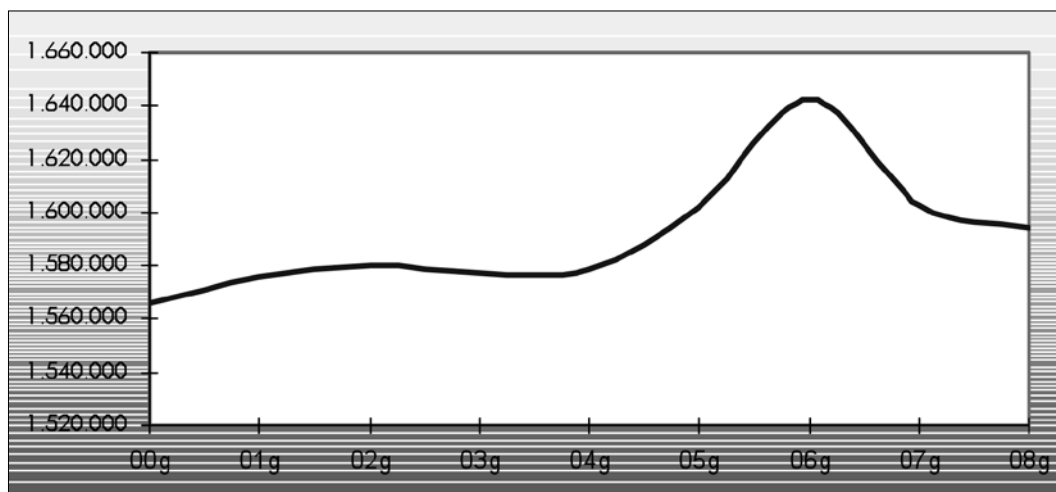
Izvršena je privatizacija svih državnih mlekara. U zemlji su prisutne strane mlekare sa svojim kapitalom, koje se uložile značajne sume kako u same proizvodne pogone, tako i u primarne proizvođače sirovine.

Izvršeno je ulaganje u sisteme za skupljanje i skladištenje mleka, čuvanje i hlađenje. Oko 80% proizvođača koji trenutno predaju mleko mlekarama snabdeveno je mehaničkim muzilicama.

Količina proizvedenog mleka od 2004. do 2008. godine bila je približno ista i iznosila je oko 1.600.000 litara.

Grafikon 3 – Ukupna proizvodnja mleka u Republici Srbiji u periodu od 2000. do 2008. godine (izvor: RZS Srbije)

Primećuje se da je ukupna proizvodnja mleka tokom godina stabilna, sa malim varijacijama u količini. Te varijacije su bile izazvane i povoljnom cenom stočne hrane u 2006. godini, kao i povećanom potražnjom na zelenim pijacama, jer je otkup u mlekarama te godine bio manji usled većih prenesenih zaliha iz 2005. godine.

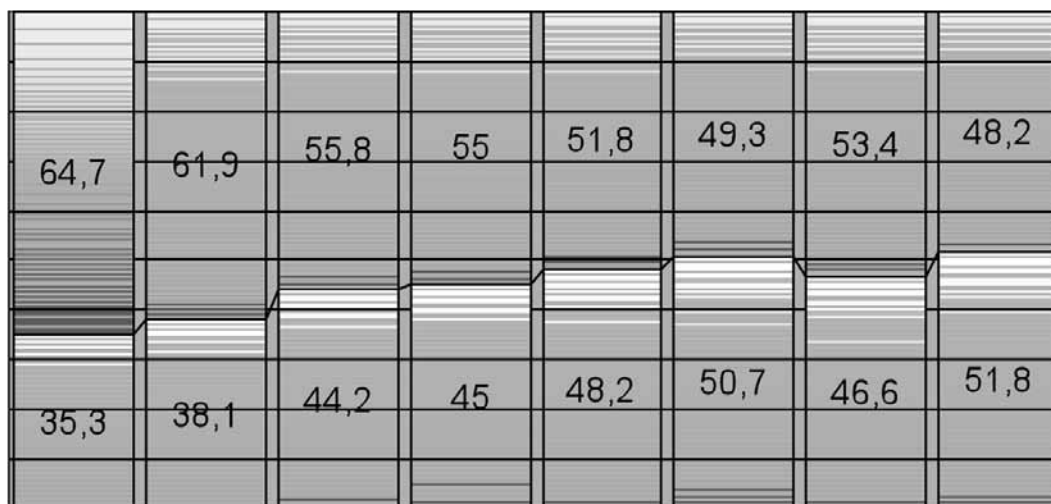
Od ukupno proizvedenog mleka, oko 2% čini proizvodnja kozijeg i ovčijeg mleka. Ove vrste mleka su zastupljene u proizvodnji u veoma malom procentu i njegova upotreba među stanovništvom nije raširena. Uglavnom se koriste u domaćinstvima za proizvodnju sira, kao lokalnog specijalteta, koji se prodaje na zelenim pijacama ili se distribuira u restorane.

Određeni procenat se otkupljuje preko malih zanatskih mlekara, koje ga prerađuju u sir i distribuira u tržište.

2.2. Prerađivačka industrija

Prerađivačka industrija otkupljuje približno pola od ukupne količine proizvedenog mleka, zavisno od godine. Taj procenat se povećavao od 2000. godine, da bi u 2004. godini dostigao jedan konstantan nivo, koji iznosi oko 50%.

Grafikon 4 – Procentualni odnos otkupljenog mleka i mleka iskorišćenog za kućnu potrošnju i preradu

Najveći procenat otkupljenog mleka je tzv. ravničarsko mleko, koje se otkupljuje sa područja koja su ispod 600 metara nadmorske visine. On iznosi oko 17% od ukupne količine otkupljenog mleka od strane mlekara. Ravničarsko mleko uglavnom otkupljuju manje mlekare koje se nalaze na jugu zemlje. Za takve mlekare je karakteristično da rade uglavnom sezonski, tj. u prolećnim i letnjim mesecima, kada su putevi prohodniji i kada se mleko može sakupiti.

Uporedo sa povećanim otkupom mleka od strane mlekara, povećavao se i instalirani kapacitet u mlekarama. Nasuprot tome, veliki procenat mleka i dalje je van tokova mlekara i koristi se u domaćinstvima. Precizniji podaci o upotrebi ovog mleka ne postoje.

Tabela 4 - Instalirani kapaciteti mlekara (000 l)

Godina	2000.	2001.	2002.	2003.	2004.	2005.	2006.
Kapacitet prerade mleka u litrama	1.198.078	1.200.078	1.202.078	1.204.078	1.209.161	1.229.475	1.276.131

Na osnovu instaliranih prerađivačkih kapaciteta mlekara i njihove iskorišćenosti, može se zaključiti da ima još mnogo prostora za uvećanje količina mleka koje mlekare mogu preraditi.

Broj mlekara u funkciji opao je za 8% od 2005. godine, ali je i dalje 192 mlekare regularno radilo u 2007. godini. Male su promene u grupama mlekara, a 27 mlekara je tokom 2007. godine prerađivalo više od deset tona dnevno, tj. oko 80% od ukupne količine mleka prerađenog u Srbiji.

Tabela 5 – Ulaz mleka u mlekare, po godinama (u tonama na dan)

Tona na dan	2005.	2006.	2007.
<1	63	69	59
1-2	36	34	34
2-3	34	31	26
3-10	46	45	46
10-20	12	8	11
20-30	7	7	4
30-40	3	3	4
40-50	1	1	2
50-100	3	1	1
100-200	3	4	4
>200	1	1	1
total	209	204	192

Postoji nekoliko mlekara koje rade povremeno u sezoni, ali oko 80% mlekara je operativno tokom cele godine. Mlekare koje rade sezonski najčešće su one koje skupljaju brdsko-planinsko mleko.

Prema podacima MPŠV za 2008. godinu, u Srbiji trenutno radi 201 mlekara, iako je broj registrovanih mlekara daleko veći. Najveći deo čine srednje mlekare, dok velikih industrijskih mlekara ima nešto više od 10% od ukupnog broja mlekara. Međutim, i pored velikog učešća u brojnom stanju, male zanatske mlekare u stvari pokrivaju svega 4% preradnih kapaciteta, dok srednje mlekare pokrivaju oko 6% instalisanih prerađivačkih kapaciteta za preradu mleka. U isto vreme, velike industrijske mlekare zahvataju 90% prerađivačkih kapaciteta. Trenutno je u Srbiji velika koncentracija otkupa i proizvodnje mleka u nekoliko kompanija koje se bave proizvodnjom mleka, pri čemu jedna kompanija ima učešće od 47,4% u otkupu mleka, a preko 87% u proizvodnji sterilisanog mleka.

Tabela 6 – Broj proizvođača koji predaju mleko mlekarama

Godina	2000.	2001.	2002.	2003.	2004.	2005.	2006.	2007.
Broj proizvođača	165.000	155.000	140.000	135.000	125.000	92.857	62.679	65.534
Prosečna proizvodnja po farmeru	9,18	10,63	13,66	14,4	16,68	20,84	30,65	34,05

Tabela 7 – Udeo u tržištu pojedinih mlekara u Srbiji

Udeo u tržištu pojedinih mlekara u Srbiji		
№	Mlekara	Udeo u tržištu otkupa mleka
1	„Danube Food Groups“ (tri mlekare)	47.40%
	„Imlek“, „Impaz“ i „Mlekara Zemun“	31.20%
	„Novosadska mlekara“	8.20%
	„Mlekara Subotica“	8.00%
2	„Mlekara Šabac“	5.80%
3	„Somboled“	5.40%
4	„Mlekoprodukt“ – Zrenjanin	3.90%
5	Ostale	35.7%

U Srbiju je u poslednjih nekoliko godina ušao strani kapital (engleski, francuski, hrvatski). U tom periodu rađeno je na poboljšanju uslova proizvodnje, uvedene su nove i modernizovane postojeće proizvodne linije. Uloženo je u kupovinu novih aparata za hlađenje mleka kao i u veliki rad sa proizvođačima na popravljajući kvaliteta sirovine. U tabeli br. 6 može da se vidi kako se broj proizvođača smanjivao i kako je rasla prosečna proizvodnja mleka. Geografski gledano, mlekare su raspoređene po celoj zemlji. Ne postoji izdvojeni mlekarski region. U svakom okrugu nalazi se po nekoliko mlekara. Procena je bila da će se, tokom godina, broj mlekara ubrzano smanjiti, usled velikih oscilacija na tržištu, povećanih cena imputa i nejednake snabdevenosti mlekom. Međutim, njihov broj je ostao konstantan. Smatra se da je jedan od

razloga njihovog održanja u tome što se njihova proizvodnja uglavnom zasniva na dva do tri proizvoda, koje distribuiraju lokalno, manjim objektima (pekarama, radnjama, restoranima). Oni nemaju kontakt sa velikim trgovinskim lancima, tako da je obrt kapitala mnogo brži. Tako mogu da zadrže svoje dobavljače, koji su uglavnom mali, a kao takvi ne bi mogli da predaju mleko velikim mlekarama. Na taj način uspevaju da se održe i da nastave sa radom. Predviđa se da će se takav trend nastaviti i u budućnosti jer postoji veliki broj ljudi koji, usled povećanih troškova života, žive na selu ili prigradskim naseljima, gde gaje po nekoliko koza i ovaca ili jednu do dve krave. To su proizvođači koji se trude da dobiju sirovinu bez puno ulaganja u proizvodne karakteristike, ishranu i čuvanje životinje. Oni će sa svojom dnevnom proizvodnjom od 10–30 litara uvek naći mlekaru voljnu da otkupi njihovo mleko. U slučaju da cena ne odgovara, imaju mogućnost da, zbog male proizvodnje, to mleko iskoriste u domaćinstvu ili ga pretvore u mlečne proizvode. Snabdevanje ovih mlekara je moguće zbog velikog broja ovakvih proizvođača. Međutim, to mleko je uglavnom lošijeg kvaliteta i često ne ispunjava standarde propisane pravilnikom o kvalitetu sirovog mleka.

Jedino kada se bude uvela obavezna, nezavisna kontrola svih proizvođača mleka koji predaju mleko mlekarama, moći će da se kontroliše kvalitet sirovog mleka u celoj zemlji. Na taj način može da reaguje i veterinarska inspekcija, koja će takvo mleko zabraniti za dalju upotrebu. To će dovesti do postepenog zatvaranja malih mlekara jer će i mali proizvođači nestati, pošto neće imati interesa da investiraju u popravljavanje kvaliteta.

Kvalitet mleka, kao jedan od ključnih činilaca u obradi mleka i pravljenju dobrog proizvoda, i dalje prilično varira od regije do regije i kroz godišnja doba. Veliki proizvođači, kako je već rečeno, poslednjih godina sprovodili su edukaciju proizvođača oko sprovođenja higijenskih postupaka na farmi, zdravstvene zaštite životinja i čuvanja sirovine.

Uporedo sa ukрупnjavanjem stada i ovaj posao je išao lakše. Potreba da se mleko pomuže i sačuva posle muže na +4 stepena bila je bitna ne samo prerađivačima, nego i proizvođačima, koji su imali stimulaciju u vidu bolje cene za bolji kvalitet mleka. Uporedo sa edukacijom od strane mlekare, vršena je konstanta edukacija i od strane MPŠV, preko savetodavnih službi, projekata na terenu i organizovanih radionica. MPŠV je, radi prevazilaženja tog problema, u 2004. godini prvi put stimulisalo nabavku rashladnih uređaja i muzilica. Izvršen je povraćaj od 40% od nabavne cene za uređaje. To je imalo velikog odjeka među farmerima, jer je bolji kvalitet značio i bolju cenu. Ipak, u nekim delovima zemlje inicijativa za poboljšanje kvaliteta nije imala većeg uticaja. Mleko se tamo još uvek iznosi u kantama pored puta, i čeka se po više sati da po njega dođu prevoznici. Zapaženo je da, u godinama kada na tržištu postoji nestašica mleka, neke mlekare otkupljuju mleko bilo kakvog kvaliteta samo da bi došli do sirovine. Ovo, u kombinaciji sa problematikom težeg očuvanja higijenske ispravnosti u letnjim mesecima, može imati velikog uticaja na bezbednost hrane i zaštitu potrošača.

2.3. Geografski raspored prerađivačke industrije

Iz priloženog geografskog rasporeda mlekara u Republici Srbiji vidi se da ne postoji jasna koncentracija proizvodnje. Jedino na samom severu zemlje nalaze se okruzi gde se nalazi manji broj mlekara nego u drugim okruzima. To je razumljivo kada se zna da u tom regionu postoje farme koje imaju veći broj grla i koje su striktno orijentisane na proizvodnju mleka. Ovo je dovelo do čiste specijalizacije proizvodnje, tako da ni ne postoje mali proizvođači (sa manje od pedeset litara dnevno) koji predaju mleko mlekarama.

2.4. Proizvodnja mlečnih proizvoda

U narednom izaganju daćemo tabelarni prikaz proizvodnje mlečnih proizvoda po grupama u periodu od 2004. do 2006. godine:

Tabela 8 – Proizvodnja po grupama proizvoda od 2004. do 2006. godine

Proizvod	2004.	2005.	2006.
Tečno mleko – UHT i pasterizovano	59.4%	57.1%	57.9%
Fermentisani proizvodi	30.6%	32.1%	31.3%
Sirevi svih vrsta	3.7%	4.0%	4.0%
Pavlaka	3.2%	3.3%	3.5%
Sladoled	1.3%	1.3%	1.7%
Puter i kajmak	0.5%	0.8%	0.6%
Obrano mleko u prahu	0.4%	0.5%	0.5%
Punomasno mleko u prahu	0.3%	0.9%	0.4%
Proizvodi od surutke	0.6%	0.04%	0.0%

Tabela je razvrstana po proizvodnim grupama, u odnosu na kvantitet. Skoro 90% proizvoda proizvedenih svake godine spadaju u grupu fermentisanih proizvoda i tečnog mleka.

Cela lista individualnih kategorija prikazana je u tabeli broj 9, koja pokazuje povećanje u ukupnoj proizvodnji od skoro 10% počev od 2004. godine. Postoji značajan porast u većini proizvoda, sa izuzetkom pasterizovanog mleka, polutvrđih i topljenih sireva, pavlake i voćnog jogurta. Vrste mekog sira i sira za mazanje pokazuju stabilan rast u količini. Vidi se da je proizvodnja uglavnom usmerena na proizvode koji ne zahtevaju puno vremena, za koje tehnološki procesi proizvodnje nisu složeni i dugotrajni. Takvi proizvodi imaju kratko vreme trajanja, ali se najviše koriste na tržištu.

Napomena: Podaci su dobijeni od RZS i odnose se na listu proizvoda najvećih mlekarâ, koji čine oko 90% ukupne proizvodnje.

Tabela 9 – Lista proizvoda sa mlečnim ekvivalentom od 2004. do 2006. godine (tone po godini)

Proizvod	2004.	2005.	2006.
Pasterizovano mleko	184.370	177.763	138.590
UHT mleko	75.907	84.887	73.102
Pavlaka >6% masti	15.289	22.437	20.108
Punomasno mleko u prahu	9.935	27.342	13.718
Obrano mleko u prahu	304	473	443
Puter	49.051	80.719	64.486
Puterovo ulje/kajmak	572	324	900
Sir za mazanje	10.127	11.26	13.952
Svež sir, beli sir	3.823	5.007	7.258
Meki sir	30.885	36.14	40.423
Polutvrđi sir	17.829	23.345	13.960
Tvrđi sir	46.426	50.912	47.737
Topljeni sir	19.142	17.184	11.748
Zaslađeno mleko	17.83	19.473	14.558
Kisela pavlaka	8.114	6.962	5.430
Kiselo mleko	130.282	144.14	145.755
Voćni jogurt	119	81	59
Prirodna pavlaka	105.605	111.496	125.916
Drugi fermentisani proizvodi	13.193	14.131	13.552
Tečna pavlaka	2.465	84	0
Surutka u prahu	77	44	43
Sladoled	612	639	869
UKUPNO	741.958	834.844	752.608
Otkup mleka od strane mlekarara	784.034	832.816	754.083
Razlika	42.076	-2.028	1.475
Razlika u procentima	5.4%	-0.2%	0.2%

Tabela pokazuje svaku kategoriju u mlečnom ekvivalentu, koristeći internacionalne i srpske konverzije faktore. Od 2004. godine, proizvodi kao sto su tečnomlečni jogurt proizvedeni su u većoj količini sa manjim procentom mlečne masti. Ovo je uzeto u obzir tokom preračunavanja mlečnog ekvivalenta, s obzirom na povećanu proizvodnju, a manji procenat mlečne masti.

Izračunati mlečni ekvivalent za svaku godinu poreden je sa zvaničnim podacima o otkupljenom mleku. U prošlosti, pasterizovano mleko je bilo prodavano u "kesama" tradicionalnoj ambalaži. U poslednjih par godina sve mlekare su uvele nove vidove pakovanja, koji odgovaraju evropskim i svetskim standardima. U novije vreme koriste se i biodegradabilni materijali za ambalažu. Iako prodaja pasterizovanog mleka ima veoma nisku maržu, ona omogućava domaćim kompanijama da osiguraju lanac snabdevanja, preko veleprodaje i maloprodaje, kako bi se uz njih, kao znak prepoznavanja, vezali i proizvodi veće dodate vrednosti i time osiguralo tržište od uvoza.

2.5. Položaj industrije u budućnosti

U budućnosti će se i dalje smanjivati broj proizvođača od kojih mlekare otkupljuju mleko.

Broj grla od koji se dobija mleko za potrebe prerađivačke industrije ostaće na približno istom nivou.

Povećava se prosečna mlečnost po grlu i u toj oblasti ima mnogo prostora za unapređenje jer je na nivou Republike Srbije veoma niska prosečna mlečnost po grlu.

Doći će do povećanja broja grla po farmi.

Dolazi do sve veće specijalizacije proizvodnje u okviru poljoprivrednih farmi.

Mlekare će povećavati svoju proizvodnju, u skladu sa potrebama tržišta i s porastom životnog standarda stanovništva.

Doći će do povećanja proizvodnje skupljih finalnih proizvoda.

Nastaviće se poboljšanje kvaliteta mleka.

Velike mlekare nastaviće pritisak na farmere da povećavaju proizvodnju jer će nastaviti sa podizanjem iznosa minimalnih količina mleka koje se mogu otkupiti od farmera.

Doći će do smanjenja broja mlekara (ali sporijim tempom nego onim koji je predviđan ranije) i izdvojiće se one koje će kvalitetom proizvoda moći da opstanu kako na domaćem, tako i na inostranom tržištu.

2.6. Prerada mleka izvan mlekara

Kao što je prikazano, prerada mleka u domaćinstvima se smanjivala tokom godina. Jedan deo ovog mleka odlazi na ishranu životinja, kućnu potrošnju, a jedan deo na dalju preradu. Ne postoje pouzdani podaci o količinama mleka utrošenog po ovim kategorijama. Tradicionalni domaći proizvodi u domaćinstvima su sledeći: beli sir (tvrđi i meki) i kajmak (koji se uglavnom proizvodi u centralnim i južnim delovima zemlje). Ovde postoje geografske podele, tako da su neki delovi zemlje poznati kao specifični za određene proizvode izrađene u domaćinstvu (Zlatibor, Sjenica). To su uglavnom područja na većoj nadmorskoj visini, gde se grla drže na paši i gde je zastupljen ekstenzivan način stočarske proizvodnje. Tamo farmeri uglavnom poseduju manji broj grla, mada se u poslednjih nekoliko godina pojavljuju stočari sa po dvadeset i više grla, koji su striktno orijentisani na proizvodnju sira. Oni imaju razvijenu mrežu prodaje. Proizvodnja domaćeg belog sira laka je i jednostavna, ne zahteva specijalne uslove obrade mleka. Povraćaj novca uloženog u proizvodnju je mnogo brži. Republika Srbija je, za razliku od EU, zemlja u kojoj je još uvek popularno i široko rasprostranjeno da se ovakvi proizvodi kupuju na zelenim pijacama (osim sirovog mleka, čija je pro-daja zabranjena zakonom). Kvalitet ovakvih proizvoda veoma je teško kontrolisati, zbog čega je MPSV propisalo uslove proizvodnje i distribucije radi bolje kontrole i uvida u stanje.

2.7. Proizvodnja sira u domaćinstvima

Prema podacima uprave za veterinu, u 2004. godini bilo je 268 registrovanih domaćinstava koja su imala dozvolu da proizvode sir i stavljaju ga u promet na pijace. Procenjuje se da je u 2008. godini bilo 1200 takvih domaćinstava. Da bi jedno domaćinstvo moglo da se registruje za ovakvu vrstu proizvodnje, mora da ispuni sledeće uslove:

- da bude registrovano kao poljoprivredno farma;
- da bude registrovano u upravi za veterinu kao domaćinstvo koje ispunjava propise za proizvodnju sira „Objekti u domaćinstvu” (veterinarska komisija posećuje domaćinstvo, upisuje broj grla koje prijavljena farma ima i upisuje higijensko-sanitarne uslove);
- registrovanom domaćinstvu je dozvoljeno da prodaje sir samo iz sopstvene proizvodnje (mada veliki broj domaćinstava uzima sir od drugih domaćinstava pa prodaje kao svoj);
- do 2005. godine i oni su primali premije na osnovu proizvedenog mleka;
- sir na pijacama kontroliše se dva puta godišnje, a kontrolišu ga veterinarski inspektori koji uzorke šalju u regionalnu veterinarsku laboratoriju;
- osobu koja iznosi sir na pijacu kontrolišu sanitarne inspekcije;

- prodavac mora da poseduje sanitarnu knjižicu i mlečnu kartu (u kojoj piše da je životinja, od čijeg mleka je pravljen sir, zdrava i testirana na brucelozu i mastitis);

Problem je u tome što se beli sir na pijacama pravi od kuvanog i nekuvanog mleka. Postoji svež ili dozreli sir, a svi se oni razlikuju po mikrobiološkom i hemijskom sastavu, tako da ne postoji standardizacija.

2.8. Potrošnja mleka i mlečnih proizvoda u domaćinstvima

Potrošnja mleka i mlečnih proizvoda beleži konstantno povećanje u periodu od 2000. godine. To povećanje potrošnje nije veliko, ali je konstantno. Zbog promene metodologije praćenja potrošnje od strane Republičkog zavoda za statistiku, posmatrani period podeljen je na dva dela:

- od 2000. do 2002. godine,
- od 2003. do 2008. godine.

Naime, došlo je do promene podele mleka i mlečnih proizvoda na veći broj grupa.

Tabela 10 – Ukupna potrošnja mleka i mlečnih proizvoda u Republici Srbiji u periodu od 2000. do 2002. godine u tonama

Godina	2000.	2001.	2002.
Mleko, statko i kiselo	664.241	690.083	704.253
Mlečni proizvodi	72.783	73.495	71.251

Tabela 11 – Potrošnja slatkog i kiselog mleka po stanovniku u periodu od 2000. do 2002. godine

Proizvod	Mleko, statko i kiselo		
	2000.	2001.	2002.
Godina	2000.	2001.	2002.
Ukupno	86.7	89.2	93.9
Centralna Srbija	81.7	86.9	93.2
Vojvodina	98.6	94.7	95.4

Ako uporedimo potrošnju slatkog i kiselog mleka i mlečnih proizvoda po stanovniku u centralnoj Srbiji i Vojvodini, primetićemo da je potrošnja mleka veća u Vojvodini za par procenata, dok je potrošnja mlečnih proizvoda u centralnoj Srbiji veća nego u Vojvodini za 100%.

Tabela 12 – Potrošnja mlečnih proizvoda po stanovniku (kg) od 2000. do 2002. godine

Godina	2000.	2001.	2002.
Ukupno	9.5	9.5	9.5
Centralna Srbija	11.1	11.3	11.1
Vojvodina	5.5	5.2	5.8

To se može tumačiti činjenicom da se veće farme nalaze u Vojvodini i da je navika da se konzumira pasterizovano mleko veća nego u centralnoj Srbiji, gde je izraženiji običaj spravljanja mlečnih proizvoda i njihova konzumacija.

Tabela 13 - Ukupna potrošnja mleka i mlečnih proizvoda od 2003. do 2005. godine

Proizvod	Godina	2003.	2004.	2005.
	Jedinica mere			
Sveže mleko	u 000 l	491,294	446,669	332,7
Dugotrajno mleko	u 000 l	30,899	43,426	44,276
Mlečni proizvodi	t	308,99	279,168	409,405

Od 2003. godine slatko i kiselo mleko više se ne posmatraju zajedno kao jedan proizvod, već je izvršena nova podela koja slatko mleko deli na sveže mleko i dugotrajno mleko, dok se kiselomlečni proizvodi sada svrstavaju u grupu mlečnih proizvoda.

Počev od 2003. godine došlo je do značajnog smanjenja potrošnje svežeg mleka, što je pratilo veliko povećanje potrošnje dugotrajnog mleka i mlečnih proizvoda. Ova pojava se pre svega objašnjava porastom životnog standarda stanovništva, čime je došlo i do porasta kupovne moći, pa se ljudi lakše odlučuju na kupovinu skupljih proizvoda. Navedeno je naročito došlo do izražaja u 2005. godini, kada je ukupna potrošnja mlečnih proizvoda po prvi put premašila potrošnju ne samo svežeg mleka, nego i svežeg i dugotrajnog mleka zajedno.

EU potrošnja:

**Tabela 14 – Prosečna potrošnja mleka i mlečnih proizvoda u EU
(kg po glavi stanovnika)**

	1996.	2006.	2007.
Sveže mleko	66,7	64,8	64,5
Proizvodi od svežeg mleka	23	28,8	31,3
Jogurt	13,1	17	17,5
Pavlaka i proizvodi bazirani na pavlaci	7,6	7,7	7,7
Puter	7,3	6,4	6,4

Primećuje se da je potrošnja mleka i jogurta u EU veća za 155%, dok je potrošnja mlečnih proizvoda veća za 30%.

3.

3. MLEKO I MLEČNI PROIZVODI (TRGOVINA)

3.1. Opis stanja

Republika Srbija je lider u proizvodnji mleka u regionu, među bivšim članicama Jugoslavije. Geografski položaj pruža joj mogućnost za razvoj trgovine mlekom i mlečnim proizvodima. Iako Srbija proizvodi preko 1,6 milijardi litara mleka godišnje, značajna količina mleka (oko 48,6%), koja se direktno koristi, nalazi se van svih tokova kontrole. Ovakvo mleko je jeftinije od mleka kupljenog u prodavnici, bogatije je mlečnim mastima, ali je po pravilu manje kvalitetno u smislu higijene, i njegovo korišćenje u nepasterizovanom stanju često izaziva bolesti. Ne ophodno je smanjiti direktno korišćenje nepasterizovanog mleka, što se može postići:

- izgradnjom tržišta mleka koje će smanjiti cene prerade;
- pojačanom kontrolom u sprovođenju zakona vezanih za bezbednost hrane;
- edukacijom i podizanjem nivoa svesti o štetnosti korišćenja nehidijenskog mleka.

Trgovina mlekom i mlečnim proizvodima je ograničena usled poteškoća u transportu, naročito svežeg mleka. Ova činjenica daje mogućnost lokalnim mlekarima da u prodaji mleka zauzmu deo tržišta prikupljajući mleko od lokalnih proizvođača, pasterizujući i prodajući ga u lokalnim prodavnicama koje obično nemaju sve neophodne uslove za adekvatno čuvanje mleka. Iako je evidentno da će male mlekare sve teže poslovati, u ovom trenutku značajno je da one funkcionišu zato što velike kuće nisu zainteresovane da organizuju prodaju na udaljenijim tržištima.

Naravno da je najveći ograničavajući faktor trgovine mlekom nemogućnost izvoza na tržište EU. Pošto regulativa EC razlikuje grupe mlečnih proizvoda (grupe A, B, C), važno je realno proceniti za koje stepene prerade mleka (sveže, sterilisano, pasterizovano) Srbija može najlakše da ispuni uslove i za te grupe pozvati inspekciju od čijeg izveštaja će zavisiti mogućnost dobijanja izvoznih dozvola. Precenjivanje domaćih kapaciteta može značajno da odloži proces dobijanja mogućnosti za izvoz.

3.2. Izvoz mleka i mlečnih proizvoda

Od ukupne količine mleka koja uđe u mlekare, izveze se oko 5%. Mleko i mlečni proizvodi svrstani su u šest kategorija (grupa).

Tabela 15 – Klasifikacija mleka i mlečnih proizvoda po grupama

401	Mleko i pavlaka, nekoncentrovani, bez dodatog šećera
402	Mleko i pavlaka, koncentrovani (prah)
403	Kiselomlečni napici
404	Surutka koncentrovana ili nekoncentrovana
405	Maslac i mlečni namazi
406	Sir i urda

Republika Srbija je, u periodu od 2002. do 2005. godine, bila neto-uvoznik mleka i mlečnih proizvoda.

U periodu od 2005. do 2006. godine Republika Srbija je postala neto-izvoznik mleka i mlečnih proizvoda. Na tu činjenicu je uticalo i osamostaljivanje Crne Gore, koja je od 2006. godine samostalna država.

Posmatrano po regionima, najviše se izvozi u Republiku Crnu Goru (oko 80%), u Hrvatsku (oko 10%), a ostalo je raspodeljeno na druge članice potpisnice CEFTA sporazuma.

Celokupan izvoz odlazi u CEFTA zemlje.

Tabela 16 - Količina i vrednost izvoza za period od 2004. do 2008. godine

2004.		2005.		2006.		2007.		2008.	
t	000\$	t	000\$	t	000\$	t	000\$	t	000\$
39.340	34.194	11.529	8.848	39.340	34.194	42.806	41.986	41.234	56.184

Izvoz mleka i mlečnih proizvoda je baziran na proizvodima manje dodate vrednosti u odnosu na naš uvoz. Srbija izvozi neprerađene ili slabo prerađene proizvode. Proizvodi koji se najviše izvoze spadaju u grupe: 401 – tj. mleko i pavlaka, nekoncentrovani, bez dodatog šećera, i 406 – sir i urda.

Srbija, iako ima 220 mlekara na svojoj teritoriji, izvozi samo dve grupe proizvoda niskog stepena prerade.

Nijedna mlekara nema specifične proizvode koji mogu da budu cenovno i kvalitativno konkurentni na inostranom tržištu.

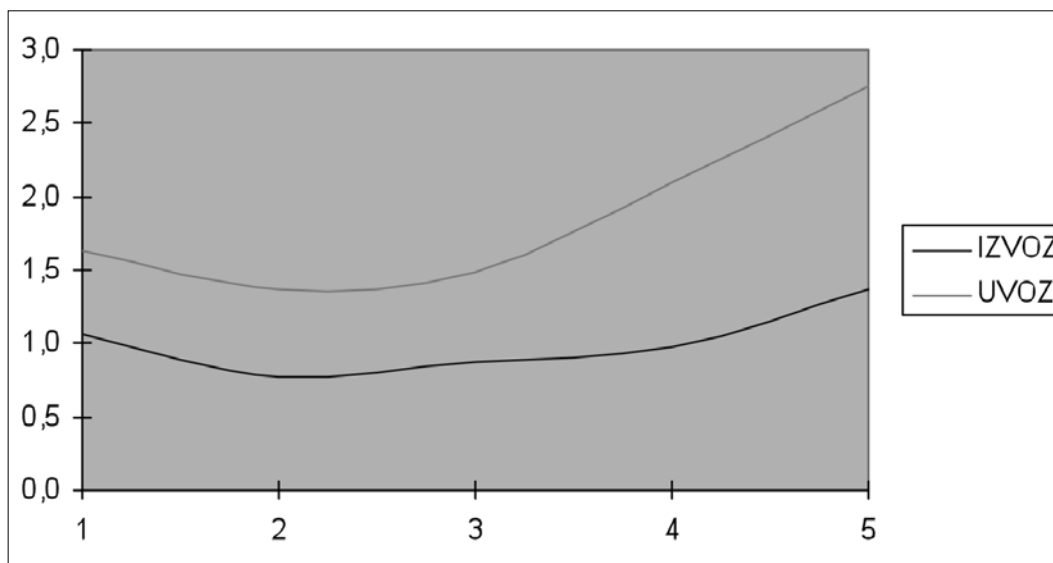
Nedostatak ulaganja u proizvodne pogone, zastarelost opreme (kod malih i srednjih mlekara) i nedostatak znanja ne dozvoljavaju da se razviju specifični proizvodi.

Velike mlekare drže primat u proizvodnji pasterizovanog mleka, mekog sira i urde, koji su ujedno naša najveća izvozna komponenta.

One nisu toliko zainteresovane za promociju i ulaganje u druge proizvode sa kojima bi se probijale na tržište jer već imaju obezbeđeno tržište za ove proizvode.

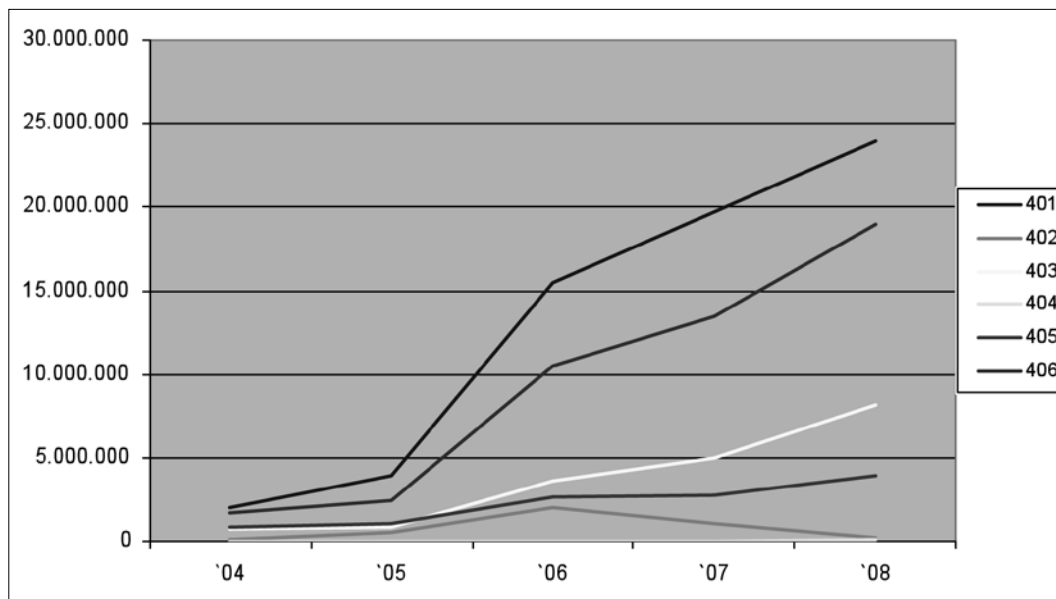
Ne postoji trenutno mogućnost izvoza na tržište EU.

Grafikon 5 – Cenovni indeks uvoza i izvoza (\$/kg)

Grafikon 6 – Izvoz mleka i mlečnih proizvoda po grupama (period 2004–2008)

3.3. Liberalizacija spoljnotrgovinskog prometa

Liberalizacija spoljnotrgovinskog prometa tržišta Srbije nastupiće po dva osnova:

Liberalizacija spoljnotrgovinskog prometa tržišta Srbije nastupiće po dva osnova:

Prvi osnov će biti „Sporazum o stabilizaciji i pridruživanju Evropskoj Uniji“ (u daljem tekstu: Sporazum) čije je trajanje predviđeno na period od šest godina od trenutka početka primene Sporazuma. U toku tih šest godina uvozna zaštita za mleko i mlečne proizvode će biti drastično smanjena u nameri da se formira zona slobodne trgovine između Srbije i Evropske Unije.

Drugi osnov za liberalizaciju tržišta je pristupanje Srbije Svetskoj trgovinskoj organizaciji. U tranzicionom periodu tržište mleka i mlečnih proizvoda biće značajno liberalizovano.

U slučaju sektora proizvodnje i prerade mleka, proces liberalizacije spoljnotrgovinskog prometa doveste do sniženja uvozne zaštite i većeg otvaranja domaćeg tržišta, što će primorati domaće proizvođače na podizanje nivoa konkurentnosti kako bi spremno dočekali konkurenciju iz inostranstva.

U procesu prodruživanja Evropskoj Uniji predviđeno je nekoliko modela liberalizacije trgovinskog prometa između Srbije i zemalja članica. To su sledećih pet modela:

3.3.1. Intenzivan model liberalizacije domaćeg tržišta

Ovaj model liberalizacije podrazumeva drastično smanjenje carinske zaštite određenog proizvoda/grupe/sektora u prvom periodu primene sporazuma. Na ovaj način zaštita se snižava na 0% u inicijalnoj fazi, čime se formira finalna stopa zaštite za određeni proizvod/grupu/sektor.

3.3.2. Intenzivan fazni model (u koracima) liberalizacije domaćeg tržišta

Ovaj model se zasniva na ubrzanoj liberalizaciji domaćeg tržišta u prvim godinama primene Sporazuma, dok bi se u drugoj polovini perioda trajanja Sporazuma liberalizacija značajno ublažila i u toj fazi smanjenje zaštite bi se vršilo usporenijim tempom, do formiranja nivoa zaštite koji je planiran za istek Sporazuma.

3.3.3. Progresivan model liberalizacije

Progresivan model liberalizacije svodi aktuelni nivo zaštite na nivo predviđen istekom Sporazuma metodom linearnog sniženja.

3.3.4. Odložen model liberalizacije

Ovaj model zadržava zaštitu na aktuelnom nivou do finalne faze primene Sporazuma, a onda u izrazito kratkom roku spušta zaštitu na minimalan nivo. Ovaj način pruža podršku određenim proizvodima/grupama/sektorima i nastoji da ih maksimalno dugo zaštiti od konkurencije iz EU.

3.3.5. Odložen u koracima (fazni) model liberalizacije

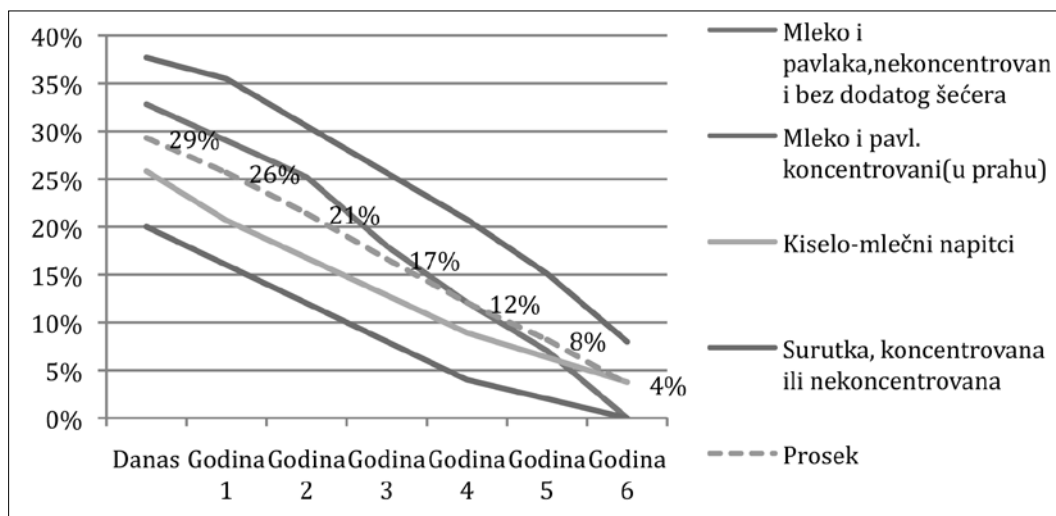
Primena ovog modela dovodi do zadržavanja relativno visokog nivoa zaštite u prvoj polovini vremenskog trajanja Sporazuma, dok radikalna liberalizacija nastupa u drugoj polovini tranzicionog perioda. Na ovaj način se sektorima koji, usled dugog proizvodnog ciklusa sporije reaguju na promene u proizvodnji, omogućava dodatni vremenski period da se pripreme za suočavanje sa konkurencijom.

Pri liberalizaciji trgovine, Srbija bi se suočila sa sledećim situacijama:

- kod većine proizvoda ne bi došlo do značajnijih promena na tržištu zbog jeftine domaće sirovine, velike ponude sirovine, male kupovne moći stanovništva i visoke cene uvoznog mleka bez obzira na carinu;
- kod nekih visokofinalnih proizvoda, međutim, kao što su praškasti proizvodi (mleko u prahu, surutka u prahu) došlo bi do povećanja uvoza zbog naše zastarele tehnologije i skupog finalnog proizvoda;
- liberalizacija uvoza bi, u svakom slučaju, dovela do poboljšanja kvaliteta proizvoda koji se nalaze u prodaji i do racionalizacije proizvodnje;

- racionalizacija proizvodnje bi imala pozitivan efekat na životnu sredinu jer bi mnogi nusproizvodi (surutka i mlaćenica), koji trenutno završavaju kao otpadne vode, bili prerađivani za dalju finalizaciju (sirevi i konditorski proizvodi).

Grafikon 7 - Tempo liberalizacije mleka i mlečnih proizvoda u okviru SSA

3.4. Uvoz mleka i mlečnih proizvoda

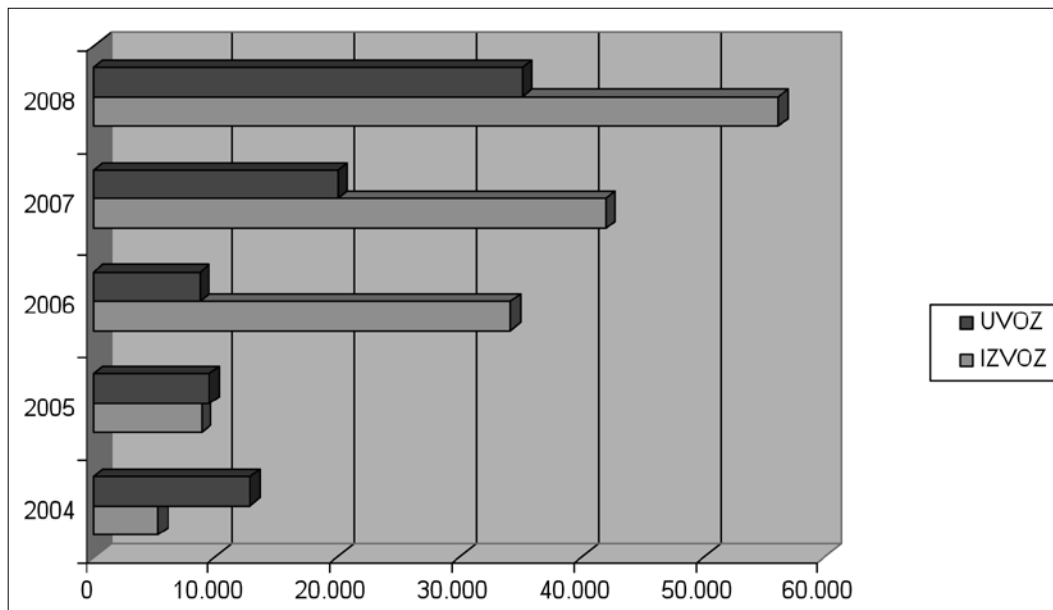
Republika Srbija je u 2005. godini postala neto-izvoznik, ali je i dalje vrednost uvoza visoka u odnosu na količinu koja je uvezena.

Skok u kvantitetu u odnosu na 2004. godinu iznosi 40%, dok porast vrednosti izvoza u istom posmatranom periodu iznosi 56%.

Tabela 17 – Količina i vrednost izvoza u periodu od 2004. do 2008. godine

2004.		2005.		2006.		2007.		2008.	
t	000 \$	t	000 \$	t	000 \$	t	000 \$	t	000 \$
7.860	12.825	6.957	9.537	5.862	8.713	9.582	20.033	12.776	35.142

Grafikon 8 – Odnos vrednosti uvoza i izvoza u periodu od 2004. do 2008. godine u dolarima

Uvoz dolazi i iz zemalja EU i iz zemalja potpisnica CEFTA sporazuma;

Zemlje iz kojih se najviše uvozi mleko i mlečni proizvodi su Mađarska, Nemačka, Češka, Slovačka i Slovenija; a od FTA zemalja to su Hrvatska i Bosna i Hercegovina. Od ostalih zemalja značajan je uvoz iz Švajcarske.

Od 2005. do 2008. godine dominirao je uvoz iz EU u odnosu 60% prema 40%. U 2008. godini 60% uvoza dolazi iz CEFTA zemalja, a 40% iz EU.

Mleko i pavlaka, nekoncentrovani, bez dodatog šera, tj. 401. grupa, dominantni su u uvozu iz CEFTA zemalja. Razloge za ovo treba tražiti u ceni, koja je u 2008. godini bila manja u BiH, odakle potiče većina ovog uvoza. Naše mleko je prodavano na tržištu Crne Gore i Hrvatske, dok smo te godine uvezili jeftinije mleko iz BiH.

Grupa 402 (koja obuhvata mleko i pavlaku koncentrovane u prahu) je grupa proizvoda koje najviše uvozimo. Srbija je mali proizvođač mleka u prahu. Sa dve fabrike mleka u prahu, koje su zastarele, ne može se proizvesti dovoljna količina mleka za domaće potrebe. Cene domaćeg mleka u prahu su i do tri puta veće nego inostrane. Proizvodnja je nekontinuirana, proizvodi se samo kada postoje veliki viškovi mleka.

Konditorska industrija je najveći potrošač mleka u prahu.

Kada je cena domaće sirovine visoka, a cena mleka u prahu van zemlje povoljna, mlekare ga uvoze radi supstituisanja i pretvaranja u mlečne proizvode.

Grupa 406, sir i urda, ima značajno mesto u našem uvozu. Uvoze se pretežno tvrdi i polutvrđi sirevi koji se ne proizvode u Srbiji. To su, uglavnom, sirevi čija je cena višestruko veća od domaćih sireva.

Grafikon 9 – Uvoz mleka i mlečnih proizvoda po grupama u periodu od 2004. do 2008. godine

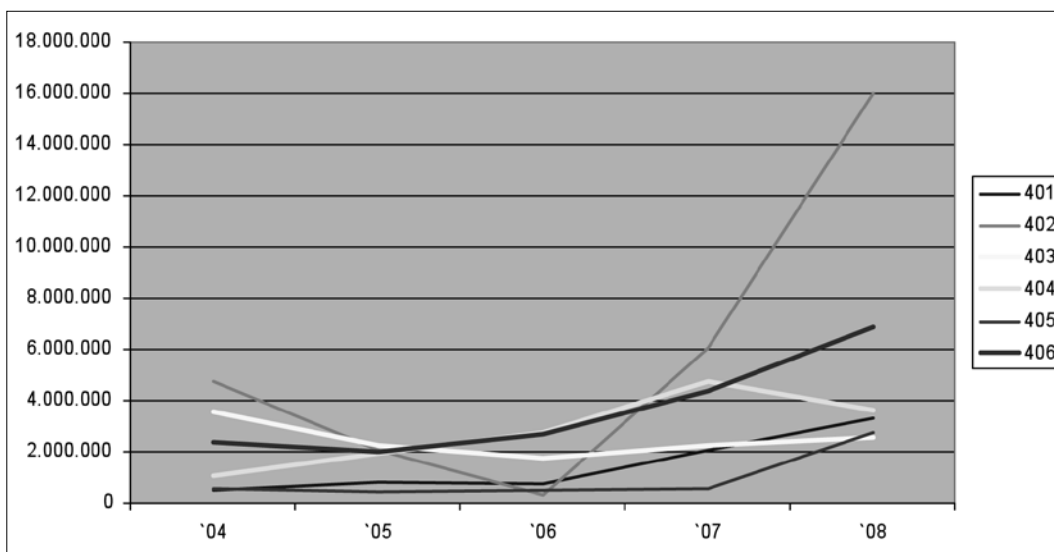

Tabela 18 – Trenutna uvozna opterećenja po grupama proizvoda

Carinska grupa	Opis grupe	Stepen zaštite
401	mleko i tečna pavlaka	20%
402	mleko u prahu i koncentrovano mleko	20% + prelevman za određene proizvode
403	jogurt i mlaćenica	za jogurt
		20% + prelevman; mlaćenica 20%
404	surutka	20%
405	maslac	30% + prelevman
406	sirevi	30% + prelevman

3.5. Izvoz mleka i mlečnih proizvoda u EU – proces dobijanja dozvole

Od 19. do 30. januara 2009. godine u Republici Srbiji je boravila delegacija Kancelarije za hranu i veterinarstvo EU. Delegacija je imala za cilj utvrđivanje uslova o mogućnosti izvoza mleka i mlečnih proizvoda na tržište EU.

Ministarstvo za poljoprivredu, šumarstvo i vodoprivredu RS obavestilo je mlekare u Republici Srbiji da se prijave u slučaju da žele da vrše izvoz mleka i mlečnih proizvoda na tržište EU, radi utvrđivanja ispunjenosti uslova za izvoz na EU. Za dobijanje izvozne dozvole prijavilo se tri objekta. To su „Mlekara Subotica“ iz Subotice, „Polimark“ iz Beograda i „Nestle“ – fabrika sladoleda iz Stare Pazove. Osnovni ciljevi misije bili su usmereni na tri oblasti:

- rad nadležnih organa i kontrola koja se odnosi na proizvode za izvoz na tržište EU,
- čitav lanac proizvodnje mleka, od primarne proizvodnje do stavljanja proizvoda na tržište,
- usklađenost procedura kontrole nadležnih organa za sertifikaciju za izvoz na tržište EU sa relevantnim propisima EU.

U vremenskom period od dve nedelje posećene su tri mlekare, tri farme, pet veterinarskih stanica i dve laboratorije za kontrolu kvaliteta mleka. Izvršena je inspekcija propisa Republike Srbije i procedura kontrole u oblasti zdravstvene zaštite životinja, javnog zdravlja, laboratorija, higijene na farmama i u mlekarama, procedura kontrole robe koja se uvozi, obuke osoblja, organizacije nadležnih organa i dokumentovanja procedure kontrole i sertifikacije za izvoz. Utvrđeno je sledeće:

Rad nadležnih organa i kontrola koja se odnosi na proizvode za izvoz na tržište EU

- U okviru Ministarstva za poljoprivredu, šumarstvo i vodoprivredu RS uočeni su problemi u koordinaciji između Uprave za veterinu (UV), sa jedne strane, i Generalnog inspektorata (GI), sa druge strane. Ograničena je zakonska osnova koja uređuje komunikaciju i saradnju UV i GI u smislu nepostojanja pisanih protokola, instrukcija ili dokumenata koji bi u praksi odredili odnos dva organa;
- Uočeni su finansijski problemi u vezi s radom veterinarskih inspektora;
- Potrebno je obučiti inspektore za kontrolu proizvoda koji će se izvoziti na tržište EU;
- Postoji nedostatak finansija za zdravstvenu zaštitu životinja, posebno za brucelozu i tuberkulozu;
- Ustanovljena je generalno dobra pravna usklađenost, s tim što je potrebno izvršiti manje korekcije zakonske regulative kako bi sistem bio ekvivalentan sistemu EU;
- Veterinarski inspektori su nezavisni u svom radu, u mogućnosti su da sprovedu propise i obavljaju potpunu kontrolu dokumentacije i objekata u vezi sa sertifikacijom

proizvodnje za tržište EU. Međutim, ne postoji kontrola inspektora koji će izdavati sertifikate za izvoz na tržište EU (supervision over the certifying officers) i to nije u skladu sa procedurama sertifikacije za tržište EU. Takođe, potrebno je obezbediti obuku za ljude koji izdaju pomenute sertifikate. Procedura kontrole nije dokumentovana niti postoje pisane instrukcije (check liste) o načinu vršenja kontrole u skladu sa EU pravilima.

Lanac proizvodnje od primarne proizvodnje do stavljanja proizvoda na tržište

- Kontrola lanca proizvodnje u primarnoj proizvodnji obuhvatila je kontrolu zdravstvene zaštite životinja, kontrolu veterinarskih lekova, kao i ocenu programa mera zdravstvene zaštite životinja, izvođenje programa mera i kontrolu izvođenja programa mera. Primedbe su sledeće:
- Nisu testirane sve životinje na brucelozu i leukozu. Kontrola izvođenja programa mera svodi se na kontrolu pravilnosti pratećih dokumenata i programa mera, a ne na to da li su sve životinje testirane na brucelozu i leukozu. Ovo treba da bude deo obuke veterinarskih inspektora, koji moraju da utvrde da li su sve životinje testirane na ove bolesti.
- Kada je u pitanju registracija i identifikacija životinja, ima još dosta neusklađenosti i nepreciznosti, a sve to dovodi u pitanje istinitost tvrdnje da su sve životinje registrovane.
- Od strane inspektora ne postoji dobra kontrola korišćenja veterinarskih lekova u proizvodnji.

Kontrola lanca proizvodnje od farmi do mlekaru obuhvatila je kontrolu higijene na farmama, zvaničnu kontrolu tih farmi od strane nadležnih organa i kontrolu mlekaru. Primedbe su sledeće:

- Objekti za smeštaj stoke su loši, ne pružaju adekvatnu zaštitu od zagađivača i insekata.
- Nije bilo dokaza o inspekciji koja je kontrolisala higijenu tokom muže, higijenu objekata i opreme.
- Organizacija kontrole higijenske ispravnosti mleka od strane mlekaru i laboratorija je loša. Ne postoji zvanična kontrola kvaliteta sirovog mleka na poljoprivrednim farmama koju bi obavljala Republika Srbija, preko nacionalne laboratorije.
- Higijena u mlekarama može da se podeli na opšte i specifične uslove koji treba da budu ispunjeni da bi objekti zadovoljili zahteve za izvoz na tržište EU. Kada su u pitanju opšti uslovi (koji se odnose na izgled objekta, higijenu i provetravanje), oni nisu ispunjeni u celini ni u jednoj od tri objekta. Kada su u pitanju posebni uslovi (hlađenje mleka, HACCP, sledljivost, uzorkovanje i rad laboratorija), situacija je različita od objekta do objekta, ali nijedan u potpunosti ne zadovoljava sve parametre.

Uskladenost procedura kontrole nadležnih organa za sertifikaciju za izvoz na tržište EU sa relevantnim propisima EU

- Prema relevantnim propisima EU, nadležni organ mora da bude u stanju da otkrije lažne ili nepotpune sertifikate. Ova procedura je u vezi sa revizijom i nadzorom u okviru nadležnog organa koji trenutno ne postoji. Postoji problem u sistemu skladištenja i distribucije sertifikata. Sama procedura pripreme sertifikata nije dobro organizovana.

Nakon završene posete, Ministarstvo za poljoprivredu, šumarstvo i vodoprivredu RS je napravilo akcioni plan za otklanjanje svih nepravilnosti koje su bile iznete od strane misije. Tim planom predviđeno je sledeće:

- Problem između GI, sa jedne strane, i UV, sa druge strane, u fazi je rešavanja;
- Planiran je rad na standardnim operativnim procedurama i obuka inspektora za evidenciju i registraciju životinja. Radi se na instrukcijama za kontrolu objekata i treninzima inspektora;
- Izrađena je sva potrebna dokumentacija potrebna za sprovođenje standardnih operativnih procedura, koja će biti prosleđena na teren;
- Izdati su nalozi za otklanjanje nepravilnosti, utvrđeni u trenutku kada je veterinarska inspekcija posetila određene objekte;
- Ministarstvo za poljoprivredu, šumarstvo i vodoprivredu RS otpočelo je sa procedurom formiranja nacionalne laboratorije za kontrolu sirovog mleka;
- Izrada pravilnika o mikrobiološkim kriterijumima za namirnice u toku je, u kooperaciji sa Ministarstvom zdravlja.

4. EVROPSKA UNIJA, ISTORIJAT, PROIZVODNJA I PERSPEKTIVE

4.1. Trendovi u strukturi farmi EU, istorijat, cena mleka

Tokom prošlih decenija Evropski sektor mleka je prošao kroz ogromne strukturalne promene. Od uvođenja kvota za mleko 1984. godine, broj farmi u tadašnjoj EU-9 počeo je da opada, dok je prosečna veličina mlečnih farmi počela da raste u svim zemljama.

Tabela 19 – Broj farmi sa mlečnim kravama i broj krava na farmama u periodu od 1983. do 2003. godine (Izvor: Eurostat)

Zemlja	1983.		2003.		INDEX 2003 (1983=100)		
	krava po farmi	farme	krava po farmi	farme	farme	krave	krave/farme
Belgija	48.740	20	16.570	35	34	60	175
Danska	35.480	28	7.950	75	22	59	265
Nemačka	396.920	14	121.820	36	31	79	258
Francuska	420.430	17	113.930	36	27	56	207
Irska	91.440	18	270.000	43	30	69	235
Italija	331.530	8	6.750	28	20	72	354
Luksemburg	2.510	27	1.040	39	41	59	143
Holandija	63.540	40	25.000	59	39	58	147
V. Britanija	5.760	58	28.210	78	49	66	134

Najveći pad u broju farmi dogodio se u Italiji (–80%), Danskoj (–78%) i Francuskoj (–73%). Povećanje u obimu proizvodnje bilo je najjače tokom proteklog perioda u Italiji (+254%), Danskoj (+165%), Nemačkoj (+158%) i Irskoj (+135%). U svim ovim zemljama, izuzev Danske, veličina farme je u baznoj godini bila mala, u odnosu na ostale članice. Mlečne farme u Velikoj Britaniji i Holandiji bile su najveće u EU–9. U svim članicama EU–9 broj farmi je opao za 72%. U većini ovih zemalja, veličina mlečnog stada je u proteklim decenijama, počev od 1983. godine, porasla za 40% do 45%.

Postoje velike razlike u veličini farme u svakoj zemlji. U Danskoj i Velikoj Britaniji preko 50% farmi ima više od stotinu krava. Takođe, u Italiji i Nemačkoj postoji veliki broj farmi sa preko 100 krava, ali i značajan broj farmi sa manje od trideset krava. U Holandiji većina farmi ima od pedeset do sto krava. Predviđa se da će broj malih farmi (koje proizvode manje od 350 tona mleka godišnje) do 2015. godine pasti za 60%, dok će se broj velikih farmi (preko 650 tona mleka godišnje) do 2015. godine povećati za 5–10%.

Cene koje farmeri dobijaju za svoje mleko različite su od zemlje do zemlje. U Italiji farmeri dobijaju najviše cene. Cene u Francuskoj rastle su do 1990. godine, kada su se stabilizovale, zajedno sa cenama u drugim zemljama. Od 2001. godine počinje pad cena u svim državama članicama.

Prosečna cena mleka u 2001. godini bila je 32,19 evra za 100 kg mleka i opadala je u sledeće četiri godine na 28,5 evra za 100 kg mleka u 2005. godini (–11%). U 2006. godini cene su u proseku bile niže za 2,8% nego u 2005. godini. U 2007. godini cena je bila 32,82 evra za 100 kg mleka, dok je u 2008. godini prosečna cena 31,93 evra za 100 kg mleka.

Posle visokih cena u 2007. godini, cene sirovog mleka u EU i izvozne cene počinju da padaju u 2008. godini. Niže cene mleka u kombinaciji sa povećanim cenama poljoprivrednih inputa doveli su do toga da je proizvodnja mleka postala manje profitabilna. Ista situacija je i u Republici Srbiji u 2007/08. godini. Uprkos niskim cenama, očekuje se da će proizvodnja mleka u EU–27 porasti u periodu 2008/09, usled povećanja kvote za mleko i povećanog konzumiranja mlečnih proizvoda. Ipak, trend rasta se neće nastaviti istim tempom tokom cele 2009. godine, zbog pada cena mlečnih proizvoda na svetskom tržištu. U proleće i jesen 2008. godine EU farmeri imali su seriju štrajkova zbog niske cene mleka i visokih cena inputa. Štrajkovi su se u posmatranom periodu dogodili i u Republici Srbiji, i nastavljaju se do danas. U EU je došlo da smanjenja broja krava, ali je nastavljeno genetičko usavršavanje grla na farmama. Zahvaljujući tome, grla imaju veoma visok prinos, pa se generalno stvara veća stabilnost mlekarske industrije. Nasuprot tome, u Srbiji je veoma spor pomak ka unapređenju genetskog potencijala životinja i smanjenju troškova proizvodnje.

Veliki uticaj na cenu ima sistem kvota. Usled povećane proizvodnje, kao deo reforme ZAP (zajedničke agrarne politike EU) u 2003. godini, kvota je povećana za 0,5% u tri navrata za EU–15, u periodu od maja 2005/06. do maja 2007/08. Kao dodatna mera, kvota je povećana još za 2% u martu 2008. godine, kao odgovor na veliku proizvodnju u 2007. godini. EU nije dostigla maksimalnu kvotu u maju 2007/2008, ali su nju ipak probile pojedine članice (Austrija, Kipar, Irska, Italija, Nemačka, Luksemburg i Holandija). Kazna iznosi skoro 350 miliona evra, od čega polovinu treba da plate italijanski, a trećinu nemački farmeri.

U EU se vodi velika debata o tome kako da se ukine sistem kvota do 2015. godine, u okviru ZAP reforme. Većina kvote sastoji se od „veleprodajne“ kvote. To je mleko koje ide direktno u mle-

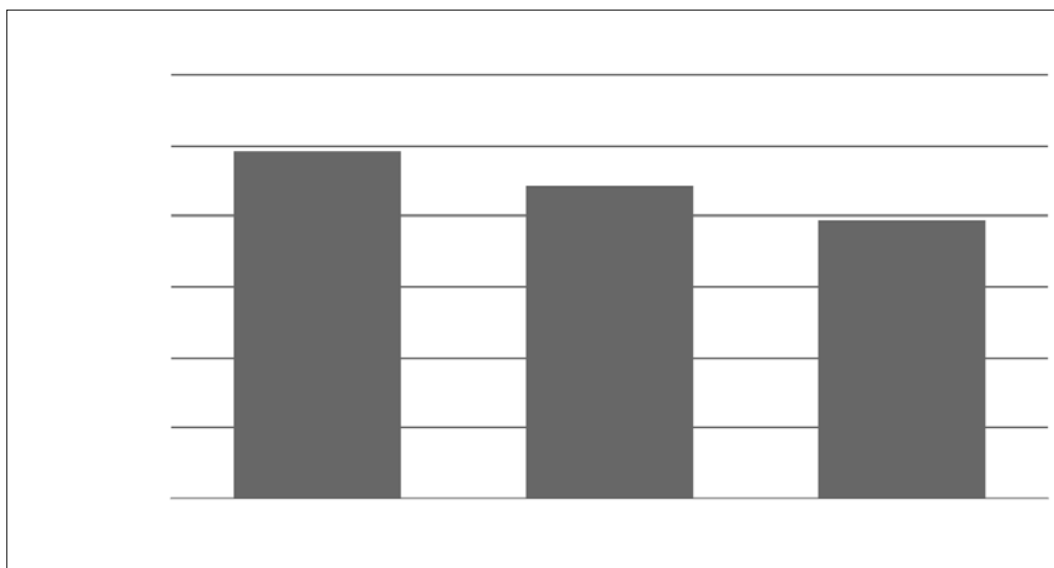
kare na preradu. Ostali deo kvote zove se „direktna prodaja“, koja se sastoji od mleka potrošenog na farmama ili mleka prodatog komšijama. Ova „direktna“ kvota nema velikog značaja za EU–15, ali za nove države članice, posebno Bugarsku, Rumuniju i Poljsku, predstavlja značajan izvor mleka. Prema podacima država članica „direktna prodaja“ u EU–27 je 7% od ukupne prodaje mlekarama u 2007. godini i očekuje se da će, u narednom periodu, opasti na 6%. Očekuje se da će se ovaj procenat značajno smanjiti u svim novim državama članicama, gde je veći od 7%, zbog plana o kontroli kvaliteta svog mleka koje može da se nađe na tržištu. Prema podacima RZS, u Srbiji je ovaj procenat oko 50% i ne pokazuje znake opadanja u proteklih šest godina.

Tabela 20 – Broj mlečnih krava po zemlji u 2005. i 2007. godini (Izvor: DG Agri)

Zemlja	2005.	2007.
Austrija	535.790	521.680
Belgija	549.330	523.700
Bugarska	357.470	n/a
Švajcarska	619.390	n/a
Kipar	24.250	n/a
Češka Republika	440.500	416.520
Nemačka	4.235.960	4.076.380
Danska	564.270	545.420
Estonija	115.230	107.840
Španija	1.001.920	n/a
Finska	318.760	296.070
Francuska	3.883.840	n/a
Grčka	167.920	n/a
Mađarska	286.830	265.430
Irska	1.081.960	1.058.210
Italija	1.860.180	1.890.910
Litvanija	493.890	398.370
Luksemburg	39.340	40.040
Letonija	172.360	182.320
Malta	7.270	8.080
Holandija	1.433.200	1.468.300
Norveška	265.190	n/a
Poljska	2.853.740	2.767.780
Portugal	287.290	272.660
Rumunija	1.657.730	n/a
Švedska	393.260	369.650
Slovenija	130.680	124.190
Slovačka	193.200	177.220
Velika Britanija	2.065.070	n/a

Primećuje se da je u većini EU zemalja, u 2007. godini, došlo do smanjenja broja mlečnih krava. Takođe, smanjen je i broj farmera koji se bave proizvodnjom mleka. Samo u periodu od 2005. do 2008. godine taj broj je opao za 17%. Smatra se da će se takav trend nastaviti. Jedan od većih problema u EU je starost farmera – ona iznosi u proseku 55 godina.

Grafikon 10 – EU-25, broj proizvođača mleka u periodu od 2005. do 2008. godine (Izvor: DG Agri)

4.2. Strukturalne promene u mlečnoj industriji EU

Proces koncentracije i konsolidacije počeo je pre uvođenja kvota za mleko. Sa ciljem da posao ostane profitabilan, kompanije su racionalizovale proizvodnju zatvaranjem manjih fabrika i koncentracijom proizvodnje u velikim fabrikama. Takođe, kompanije su se spajale s ciljem da povećaju efikasnost. Od sredine 70-ih godina broj mlekara u EU opao je sa 7.500 na 3.500 u 1977. godini. Proces se nastavio tako da je u 2003. godini četrdeset kompanija prerađivalo dve trećine sirovog mleka u EU-15. Prvih deset kompanija na top-listi prerađuje oko četrdeset miliona tona od 140 miliona tona mleka koliko se proizvede u EU-27. U nekim zemljama članicama, koncentracija mlekarske industrije je ekstremna. U Švedskoj, „Arla“ prerađuje 93% sirovog mleka i poseduje monopol. Isti je slučaj i sa kompanijom u Danskoj. U Holandiji dve najveće kompanije prerađuju 80% sirovog mleka (*Friesland Foods* i *Campina*).

U drugim zemljama, velikim proizvođačima mleka, Nemačkoj, Francuskoj, Velikoj Britaniji i Italiji, industrija je manje koncentrisana, ali ipak u svima njima postoje velike kompanije. Buduća konsolidacija dešavaće se zbog povećanja međunarodne konkurentnosti i povećanja markentiške moći. Slična situacija se desila i u Srbiji, kada je „Imlek“ otvorio par manjih fabrika po Srbiji i koncentrisao proizvodnju na jednom mestu.

Tabela 21 – prvih deset mlekerskih kompanija na evropskoj top-listi

KOMPANIJA	PRERADA MLEKA (u milionima kg)	VLASNIŠTVO
„Arla“	7.200	Kooperativno
„Lactalis“	5.500	Privatno
„Friesland Foods“	5.200	Kooperativno
„Campina“	5.200	Kooperativno
„Nordmilch“	4.200	Kooperativno
„Bongrain“/CLE	3.300	Privatno
„Nestle“	2.350	Privatno
„Sodiaal“	2.300	Privatno
„Dairy Crest“	2.100	Privatno
„Humana Milchunion“	2.100	Kooperativno

Spajanje i konsolidacija uglavnom su izvršeni u novim zemljama članicama u Istočnoj Evropi. Mnoge zapadnoevropske kompanije imaju vodeću ulogu u ovim zemljama.

4.3. Proizvodnja u EU

2007. godina

U 2007. godini visoke cene na svetskom tržištu za mlečne proizvode pozitivno su stimulisale proizvodnju u EU–27.

Uprkos rastućem zahtevu za izvoz, sistem kvota onemogućavao je povećanu proizvodnju u EU–15, i pored tri povećanja od 0,5%. Ulazak Rumunije i Bugarske u Evopsku uniju 1. januara 2007. godine povećao je broj mlečnih grla za 9%, a kvota EU za proizvodnju mleka uvećana je za dva miliona tona kravljeg mleka, što je jedan procenat povećanja od ukupne proizvodnje u EU. U 2007. godini, proizvodnja mleka u EU–27 porasla je za 0,5% u poređenju sa 2006. godinom. Ovo povećanje usledilo je zbog povećane tražnje za izvozom i veće domaće potrošnje. Broj krava je opao u 2007. godini usled restrukturiranja mlekerske industrije u novim zemljama članicama i smanjenja mlečnih stada u zemljama EU–15. Genetičko unapređenje i veća efikasnost povećali su prinos mleka kod krava, što je kompenzovalo manji broj grla. Proizvodnja sirovog mleka raste u novim zemljama članicama, dok polako opada u EU–15.

2008. godina

U 2008. godini proizvodnja je porasla za 1%, uprkos negativnom trendu svetskih cena za mlečne proizvode. Veća proizvodnja je uglavnom rezultat rastućih domaćih zahteva i nastavka izvoza mlečnih proizvoda. Očekuje se postepeno opadanje broja mlečnih krava, usled povećanih troškova u proizvodnji i usled visoke cene inputa. Ipak, povećana proizvodnja po životinji uspeće da kompenzuje smanjenje broja mlečnih krava. U EU–15 očekuje se da će se proizvodnja povećati u Italiji i Francuskoj, a opasti u Velikoj Britaniji. Loši vremenski uslovi u većem delu Evrope i protesti nemačkih i austrijskih farmera, u drugoj polovini 2008. godine, limitirali su trend povećanja proizvodnje mleka u EU–27. Među novim članicama očekuje se da će proizvodnja mleka porasti, uglavnom, u Poljskoj usled povećanja u kvoti za mleko.

2009. godina

U EU–27 predviđa se da će proizvodnja mleka nastaviti sa rastom od 0,3% usled rasta domaće potražnje. Povećanje ili stabilna proizvodnja mleka predviđena je u svim zemljama članicama osim Velike Britanije, i manjeg opadanja proizvodnje u Francuskoj.

Usled niskog izvoza, prerađivačka industrija je počela da snižava cene sirovog mleka koje isplaćuje proizvođačima u 2008. godini, što će imati uticaja na profitabilnost mlečne industrije u 2009. godini.

Predviđa se da će se pad cena za sirovo mleko usporiti jer je žetva u 2008. godini bila dobra. Postoji velika bojazan od rastuće epidemije bolesti “plavog jezika” u Evropi.

Tabela 22 – Proizvodnja mleka u EU–25 u periodu od 2003. do 2012. godine (Bugarska i Rumunija kao nove članice nisu uvrštene u kalkulaciju i, prema proceni, za njih treba dodati još dva miliona tona)

Godina	2003.	2004.	2005.	2006.	2007.	2008.	2009.	2010.	2011.	2012.
mil. T	130.9	130.6	133.0	134.6	134.6	135.3	135.9	136.2	136.4	136.4
% masti	4,05	4,07	4,06	4,06	4,06	4,07	4,07	4,07	4,08	4,08
% proteina	3,32	3,32	3,33	3,33	3,33	3,33	3,33	3,34	3,34	3,34

4.3.1. Mlečni proizvodi

Pad cena na svetskom tržištu mlečnih proizvoda, od pada 2007. godine, smanjio je euforiju proizvođača i prerađivača i više ih usmerio prema tržišno orijentisanoj politici. Od početka 2008. godine sir je postao najprofitabilniji proizvod, dok je proizvodnja obranog mleka u prahu i putera bila najlošija kombinacija, koja je donosila najmanje profita. Ipak, uprkos svojoj velikoj profitabilnosti, proizvodnja tvrdog sira nije značajno rasla u prvoj polovini 2008. godine zbog velikih komercijalnih zaliha stvorenih u 2007. godini, i ograničenog rasta domaće potrošnje. Industrija se prebacila na proizvode koji su pogodniji za duže skladištenje.

4.3.2. Sir

2007. godina

Proizvodnja sira bila je privremeno redukovana zbog veće profitabilnosti putera i obranog mleka u prahu. Ipak, veća proizvodnja mleka i rastuća domaća potrošnja stimulisali su proizvodnju krajem godine.

2008. godina

U prvoj polovini 2008. godine zapaženo je povećanje u proizvodnji sira za 2,8%. Proizvodnja je porasla zbog povećane domaće tražnje. Veća proizvodnja sira bila je moguća usled veće proizvodnje sirovog mleka. Nemačka, Italija i Francuska su najveći proizvođači sira na EU tržištu. Smanjenje podrške ZAP-a za puter i mleko u prahu stvorilo je inicijativu za proizvodnju sira. Proizvodnja sira je profitabilna, ali privatne zalihe, stvorene u 2007. godini, stopirale su uvećanje proizvodnje. Mlekare su uložile dosta novca u linije za proizvodnju sira, i prerađivači veruju u svoju konkurentnost na svetskom tržištu. Ipak, konzumiranje je manje u novim članicama nego u EU-15. Veća proizvodnja u NZČ transportuje se u EU-15. Visoke cene u Nemačkoj čine ovu zemlju atraktivnom destinacijom za izvoz sira iz Holandije i Italije.

Veliki problem na svetskom tržištu predstavlja jaka konkurencije iz Okeanije i USA. Glavne izvozne destinacije su Rusija, Amerika i Japan. Najveće zemlje izvoznice sira su Holandija, Nemačka, Francuska i Italija.

Izvoz sira u poslednjoj četvrtini 2008. godine zavisi od profita na puteru i punomasnom mleku u prahu, u poređenju sa profitom koji se ostvaruje u proizvodnji sira.

Konkurencija iz Okeanije i rastući izvoz sira iz USA primorali su trgovce da snize cene ili da ugovaraju buduću proizvodnju kako bi se sprečilo stvaranje viška zaliha.

Prerađivači i izvoznici iskazuju želju za ponovnim dobijanjem izvoznih podsticaja za sir u 2009. godini. Za sada vlasti EU nisu reagovala na ovaj zahtev.

2009. godina

Predviđa se nastavak rasta konzumiranja sira u 2009. godini, uporedo sa rastom proizvodnje. Ipak, smatra se da SEK može imati jak uticaj na konzumiranje sira. Takođe, tržište mlečnih proizvoda može biti poremećeno „melamin“ skandalom u Kini. Predviđa se smanjenje kineskog uvoza zbog rastuće domaće proizvodnje. Izvoz iz EU zavisice od cena i snage evra.

4.3.3. Puter

2007. godina

Proizvodnja putera bila je nešto veća nego što je predviđeno. Evropska komisija objavila je, u avgustu 2007. godine, da su zalihe za puter skoro ispražnjene, po prvi put od uvođenja intervencije za puter 1964. godine. EU zalihe putera u 2007. godini bile su na 46,000 MT i sastojale su se uglavnom od putera u privatnim skladištima.

2008. godina

Uprkos velikoj količini mleka u 2008. godini, proizvodnja putera u EU ostala je na istom nivou kao i u 2007. godini. U prvoj četvrtini godine porasla je za 4%, ali kasnije, smanjenje količine mleka i povećani zahtevi za izvoz mleka u prahu uticali su na smanjenje proizvodnje putera. Uvoz putera sa Novog Zelanda, pod specifičnom kvotom za ovaj proizvod, smanjen je za 20% u prvih osam meseci 2008. godine. Ovaj manjak uvoza nadoknađen je uvozom iz USA, čiji je izvoz u EU porastao pet puta u odnosu na isti period lane.

Izvoz putera Evropske unije krajem godine pao je usled slabe potražnje na svetskom tržištu i nekonkurentnih cena, prouzrokovanih jakom valutom i eliminacijom izvoznih podsticaja.

2009. godina

EU proizvodnja butera će porasti veoma malo, jer će se viškovi mleka koristiti za proizvodnju sira. Uvoz će biti stabilan. Očekuje se da će se izvoz delimično oporaviti. Cena će blago pasti, što će dati šansu na svetskom tržištu. Potrošnja u domaćinstvima će ostati stabilna, ipak, industrija može smanjiti upotrebu putera, kao rezultat prekidanja subvencija za korišćenje putera u pekarama i sladoledu kao i povećanog korišćenja biljnog ulja kao zamene za skupi puter. Izvoz EU putera, takođe, zavisice i od odluke EU komisije o ponovnom uvođenju izvoznih subvencija za puter, zbog jake konkurencije iz Okeanije i USA.

4.3.4. Punomasno mleko u prahu

2007. godina

Smanjenje u proizvodnji punomasnog mleka u prahu (PMP) u 2007. godini u odnosu na 2006. godinu rezultat je proizvodnje drugih profitabilnijih proizvoda, uglavnom putera i obranog mleka u prahu (OMP). Smanjenje zaliha odrazilo se na izvoz, ali ne i na domaću potrošnju. Prekid izvoznih subvencija za PMP na početku 2007. godine redukovao je izvoz krajem godine.

2008. godina

Usled povećane tražnje na svetskom tržištu EU - proizvodnja (PMP) je porasla u 2008. godini. Velike zalihe mleka pretvaraju se u PMP jer je proizvodnja sira skoro dostigla svoj maksimum, a profit od OMP - a je niži nego za PMP. Usled suše u Okeaniji povećan je izvoz ka Bliskom istoku. Domaće tržište za PMP ne pokazuje elasticitet. Holandija, Nemačka i Francuska su glavni proizvođači i snabdevači na EU tržištu.

2009. godina

Predviđa se smanjenje proizvodnje u 2009. godini. Viškovi mleka će se uglavnom koristiti za proizvodnju sira i svežih mlečnih proizvoda. Očekuje se i pad izvoza usled velike konkurencije iz Australije i Novog Zelanda.

4.3.5. Obrano mleko u prahu

2007. godina

Povećana proizvodnja u EU-15 uglavnom je izvožena usled visokih cena na svetskom tržištu. Ipak, krajem godine prešlo se na proizvodnju sira koji je u tom trenutku bio profitabilniji.

2008. godina

Veće zalihe mleka samo su blago povećale proizvodnju. Pad svetskih cena i jak evro redukovali su izvoz. Sir i PMP profitabilniji su za proizvodnju. Poremećaji na svetskom tržištu mlečnih proizvoda primorali su izvoznike iz EU na proizvodnju proizvoda sa dužim rokom trajanja, kao što su puter i mleko u prahu. Francuska, Nemačka, Poljska i zemlje Beneluksa glavni su

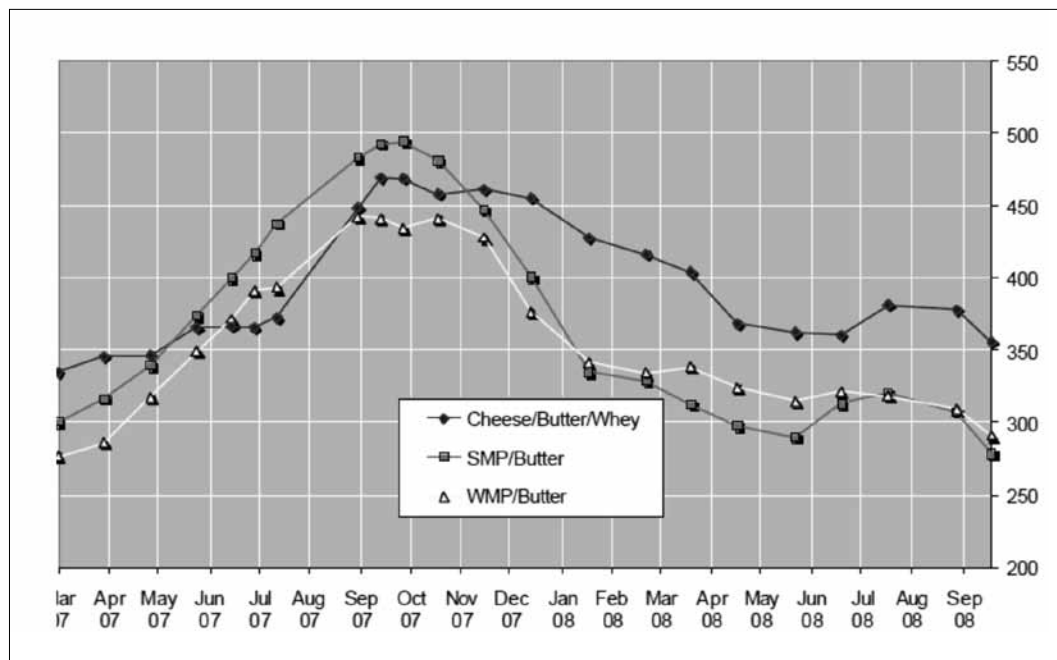
proizvođači OMP u EU. Početkom 2008. godine smanjena je domaća upotreba skupog OMP i zamjenjena biljnim komponentama. Na svetskom tržištu, OMP je manje konkurentno od mleka iz SAD i Okeanije. Jedan od faktora je i ukidanje izvoznih subvencija.

2009. godina

Predviđa se povećanje proizvodnje zajedno sa povećanjem proizvodnje sirovog mleka i povećanjem u proizvodnji putera. U slučaju da cene na domaćem tržištu nastave da padaju, doći će do povećanja domaće potrošnje, povećanja udela u stočnoj hrani i povećanja izvoza.

Grafikon 11 – Prihodi EU od proizvodnje

(● sir/puter/surutka, ● obrano mleko u prahu/puter, ● punomasno mleko u prahu/puter)

4.4. Politika

Povećana cena stočne hrane, energenata i drugih imputa vodi ka povećanju troškova proizvodnje mleka u 2007. godini mnogo pre nego što su farmeri povećali otkupnu cenu mleka. Sada farmeri u EU imaju senažu ili silažu, tako da su povećani troškovi hrane uglavnom oportunitivni troškovi, zbog stavljanja skupog kukuruza u silažu. Rezultat toga predstavlja okolnost da su farmeri bili spori u povećanju proizvodnje. U 2008. godini, kad cene mlečnih proizvoda

opadaju, farmeri takođe primaju niže cene. Istovremeno, farmeri su ohrabreni sa 2% proširenja kvote u 2008. godini. Potražnja za mlečnim proizvodima iz EU na domaćem i izvoznom tržištu opada zbog visokih cena i neodgovarajućeg kursa evra. Posledica toga je smanjenje marži za mlečne proizvode, posebno za kompanije koje se bave izvozom. Kupci odlažu kupovinu dok cene dodatno ne opadnu, pa može da se postavi pitanje koliko će vremena proći pre nego što sektor za mlečne proizvode u EU ne potraži podršku od Evropske komisije. Interventni otkup mlečnih proizvoda ukinut je reformom ZAP 2003. i izabrani mehanizam podrške najverovatnije će biti ponovno uspostavljanje izvoznih subvencija.

Pad otkupnih cena mleka u 2008. godini, uz činjenicu da su troškovi imputa i dalje visoki, doveo je farmere u tešku situaciju, što ima posledicu u njihovim brojnim protestima. Bugarskim farmerima je zabranjen pristup tržištu EU usled loših higijenskih uslova. Uz to, oni još uvek nisu počeli da primaju ZAP isplate. Predložene su brojne mere da se smanje isporuke mleka.

4.4.1. Health Check

Predstojeća Health Check (HC) ponuda može da se shvati kao finalna faza reforme ZAP 2003. U daljem razvoju ZAP-a predviđeno je da se još više smanje subvencije koje su direktno povezane sa proizvodnjom, a posebno subvencije koje izazivaju poremećaje na tržištu (npr. izvozne subvencije). Za mlecarski sektor EU najistaknutija mera je „soft lending“ za sistem kvota. Ova mera se sastoji od postepenog povećanja kvote do tačke kada njeno postojanje postane besmisleno i kad nema više nikakvog uticaja na proizvodnju. To je, zapravo, postepeno navikavanje na proizvodnju bez kvota sistema. Inicijalni predlog je bio da se kvota povećava pet godina po 2%. Ipak, situacija u mlecarskom sektoru u 2008. godini uticala je na komisiju da predloži jedan procenat godišnje, u narednih pet godina, počev od 2009. godine.

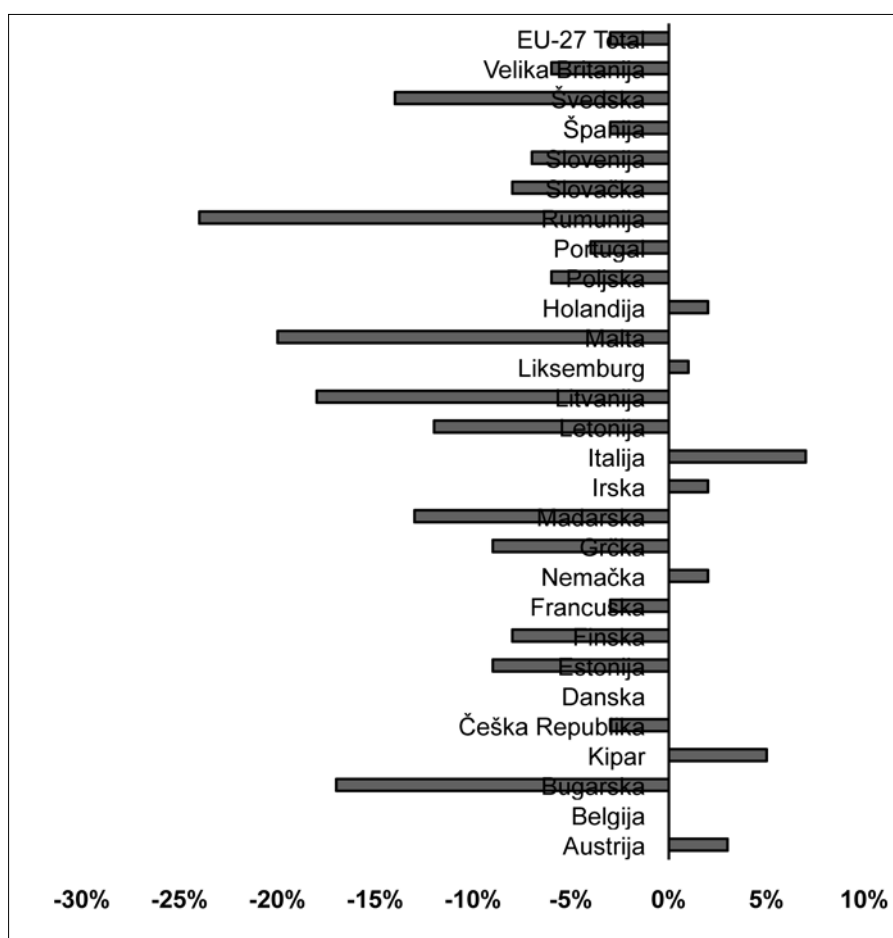
Predviđa se da će, posle napuštanja sistema kvota, proizvodnja u EU porasti samo za dvatri procenta, sa najboljim rezultatima u Irskoj, Severnoj Francuskoj, Beneluksu, Danskoj, Nemačkoj i Poljskoj. Postoji bojazan da bi HC mogao da utiče na relokaciju proizvodnje, daleko od nepoželjnih (LFA) regiona. Komisija je ovo predvidela i ima predloge za ograničavanje relokacije.

Neke zemlje članice, npr. Nemačka, zalažu se za stvaranje specijalne mlečne reforme, pod stubom ZAP-a, sa dodatnim EU-finansiranjem, slične reformi za finansiranje šećera. Ipak, konačna odluka je u rukama Evropskog saveta. Savet bi mogao da odluči da napravi reformski fond za mleko, nabavljajući potreban novac kroz dodatnu modulaciju ili na neki drugi način.

4.5. Uticaj napuštanja sistema kvota na cenu EU mleka

Model napuštanja sistema kvota razlikuje se u zavisnosti od elasticiteta ponude i potražnje, početne godine, pregovora oko trgovinske liberalizacije i uticaja SEK na ovaj sektor. Ipak, zajedničko mišljenje većine stručnjaka je da će proizvodnja mleka porasti od tri do dvanaest procenata. Smatra se da će cena mleka opasti za 15%. Ipak, očekuje se da će se efikasnost u preradi i proizvodnji još više popraviti, sa još većom koncentracijom na proizvodnju velikog obima. Sve ovo doprineće tome da ne dođe do većeg pada cena mleka.

Grafikon 12 – Procenat količine mleka iznad i ispod kvote među zemljama članicama (2007/2008. godina)

4.6. Zdravstvena situacija

4.6.1. Bolest plavog jezika – *Bluetongue disease (BTV)*

Posle pojavljivanja 2006. godine u Belgiji i Holandiji, ova bolest se raširila u Švedskoj, Češkoj, Italiji, Nemačkoj i Velikoj Britaniji. Procena štete još nije urađena, ali se kalkuliše sa nekoliko stotina miliona evra. Mortalitet i morbiditet su porasli sa 15–20% na 50%. U 2008. godini, u zemljama članicama u kojima se pojavila zaraza, preduzeta je vakcinacija radi sprečavanja širenja bolesti. Iste godine došlo je do vakcinacije i u Mađarskoj, ali se smatra da su određene vrste virusa migrirale u mediteranske zemlje.

4.6.2. BSE

Broj slučajeva se smanjuje iz godine u godinu. U 2007. godini u četrnaest zemalja članica nije prijavljen nijedan slučaj, dok su mnoge članice registrovale samo jedan do dva slučaja. Evropska komisija dozvoliće klanje goveda starijih od trideset meseci sistemom „aktivnog monitoringa“ umesto dosadašnjeg monitoringa na sistemu procene rizika.

4.6.3. Goveđa bruceloza

Početkom jula 2008. godine Holandija je prijavila slučaj bruceloze teladi uvezene iz Velike Britanije. Dogovoreno je da se ne dozvoli transport životinja mlađih od 42 dana jer se u tom uzrastu ne može otkriti bruceloza. To je urađeno u cilju sigurne trgovine.

5.

5. DOMAĆA POLITIKA

5.1. Ciljevi agrarne politike

Republika Srbija, kao poljoprivredna zemlja, dugo nije bila stimulirana za proizvodnju poljoprivrednih dobara, kao što se to radilo u drugim zemljama Evrope. Tek u 2003. godini stvara se poseban agrarni budžet koji ima za cilj da osnaži i uspostavi sistem koji će omogućiti da Srbija postane zemlja u kojoj će sektor agrara igrati važnu ulogu u njenom razvoju.

Približavanje Evropskoj uniji i Svetskoj trgovinskoj organizaciji (WTO) i pregovori oko uspostavljanja centralne evropske zone slobodne trgovine (CEFTA) bili su novi ciljevi i izazovi u kojima je agrar zauzimao jedno od vodećih mesta.

Bilo je potrebno restrukturisati postojeću agrarnu politiku, koja se uglavnom sastojala od isplate premija za određene proizvode (mleko, pšenica), odrediti prioritete, analizirati stanje i odrediti smernice. Sve to bilo je neophodno uklopiti u ideju budućeg članstva u EU, koji je definisan kao cilj Republike Srbije.

To je praktično bila priprema za pregovore sa EU. Zauzeti su jasno definisani stavovi u vezi sa određenim segmentima poljoprivrede i kreirana je strategija za pregovore u skladu sa pravilima Evropske unije, koja će Srbija morati da prihvati ne samo kada postane članica, nego i postepeno u toku pregovaračkog procesa.

Istovremeno, uspostavljanje pregovora sa WTO imalo je za posledicu u tome da se otpočne s reformisanjem i restrukturisanjem agrarne politike, kako bi se odgovorilo pravilima svetske trgovinske organizacije.

Agrarni budžet Republike Srbije morao je da ispuni mnogobrojne zahteve. Nakon analiza i identifikovanja glavnih problema, pristupilo se kreiranju mera koje bi dovele do željenih rezultata. Ciljevi u sektoru mlekarnstva bili su:

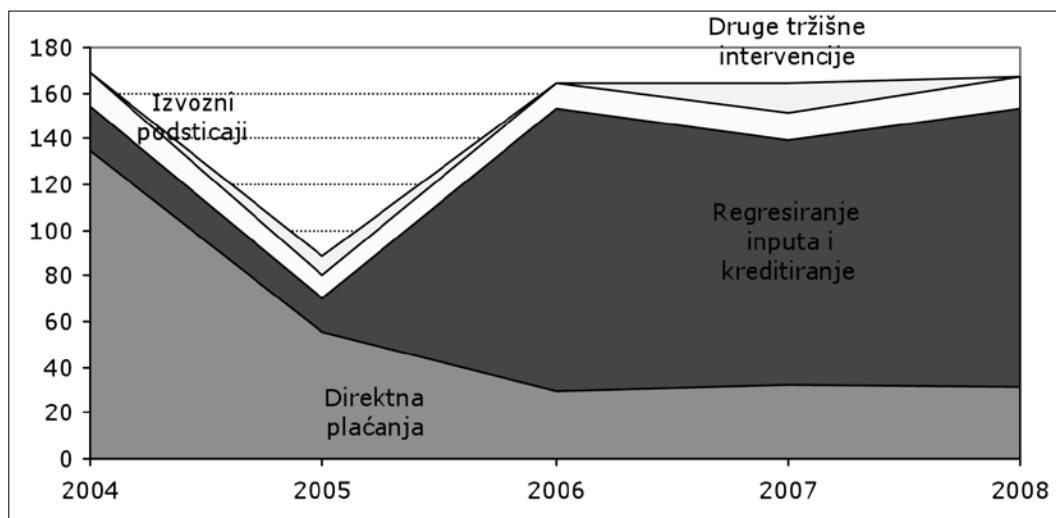
- kreiranje stabilnih proizvođača koji mogu da se nose sa turbulencijama na slobodnom tržištu;
- povećanje prosečne veličine mlečnog stada;
- unapređenje genetskog potencijala;
- povećanje prosečne mlečnosti po grlu;

- stimulacija formiranja jakih udruženja farmera koja će pomoći u kreiranju agrarne politike;
- unapređenje rada savetodavnih službi u sektoru mlekarstva;
- obezbedena zdravstvena zaštita svih životinja;
- unapređenje kvaliteta sirovog mleka;
- obezbeđivanje dovoljnih količina mleka za domaću potrošnju, koje će ispunjavati sve standarde bezbednosti hrane;
- moderna prerađivačka industrija, čiji će standardi biti isti kao standardi EU;
- dobijanje izvoznih dozvola za tržište Evropske unije;
- unapređenje proizvođačkih kapaciteta;
- stvaranje tržišnih viškova, koji će cenovno biti konkurentni na inostranom tržištu.

Celokupna agrarna politika smanjila je tokom vremena direktna plaćanja i preusmerila se na kreiranje mera koje će se odnositi na regresiranje inputa i kreditiranje.

Grafikon 13 – Učešće mera u ukupnom budžetu Republike Srbije u periodu od 2004. do 2008. godine

5.2. Mere Ministarstva poljoprivrede

5.2.1. Premija za mleko

Jedna od najstarijih i najpoznatijih mera Ministarstva poljoprivrede, šumarstva i vodoprivrede RS je premija za mleko, na koju je dugo izdvajano preko 25% ukupnog agrarnog budžeta.

Premija za mleko datira još iz vremena kada je premija isplaćivana preko mlekara, koje su kasnije isplaćivale novac farmerima, pod uslovom da 40% od primljenog mleka izbace na tržište u obliku pasterizovanog mleka, a ostatak u proizvode po izboru, tako da je cena mleka i premije bila povezana isključivo sa dobrom voljom mlekara.

Od 2000. godine uveden je nov način isplate premije za mleko jer je dotadašnji način bio uveden zbog nestašice pasterizovanog mleka na tržištu i više je pogodovao mlekarama nego farmerima.

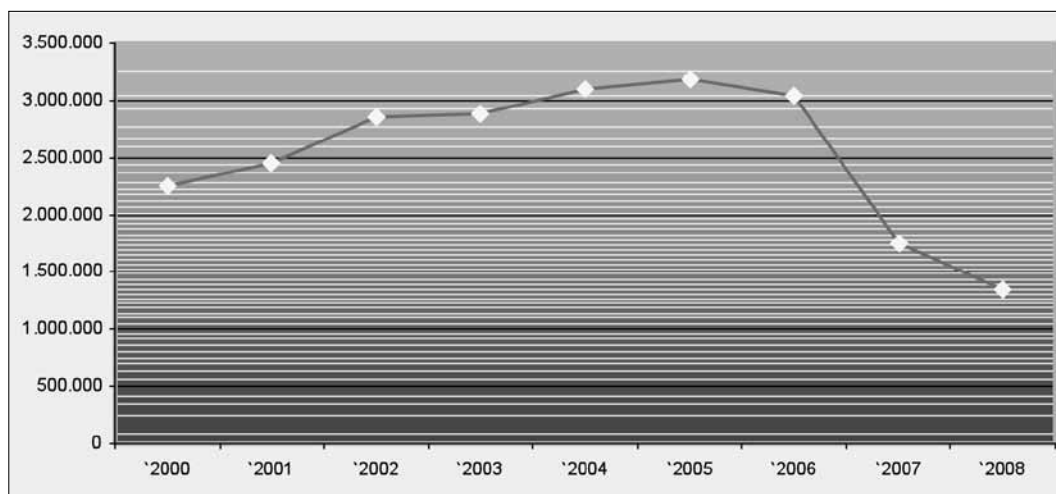
Od pomenute godine iznos isplate premije se izjednačava sa cenom premije od četiri dinara po litru do 2005. godine, kada iznos polako opada, bez obzira na količinu mleka koju mlekare obrade, s tim što je isplata i dalje išla preko mlekara.

Cenu litra mleka određivale su mlekare na osnovu sastava i kvaliteta mleka.

Ovim načinom isplate i stimulacije farmera postignuti su sledeći rezultati:

- Količina mleka koja je upućivana mlekarama na obradu konstantno se povećavala iz godine u godinu, a samim tim je i kvalitet isporučenog mleka rastao jer su mlekare isplaćivale veću cenu za bolji kvalitet mleka. To je bio podsticaj za farmere da rade na poboljšanju kvaliteta i količine mleka.
- Ukupna proizvodnja mleka se neznatno povećala, ali se zato povećala i količina mleka koje se prerađuje u mlekarama.
- Došlo je do uvećanja stada i povećanja mlečnosti po grlu.
- Postignuta je konstantna snabdevenost tržišta dovoljnim količinama mleka.

Grafikon 13 – Vrednost isplate premije za mleko u dinarima u periodu od 2000. do 2008. god.

Premija za mleko, koja se isplaćuje u dinarima po litru mleka, odnosila se samo na kvantitet, tako da državna politika ovom merom nije usmerila farmere na podizanje kvaliteta. To su učinile mlekare formiranjem cene prema kvalitetu. Iznos premije po litru smanjivao se tokom godina jer je primarni cilj premije bio postignut, a bilo je potrebno da se pređe na druge mere koje ne bi imale toliko udela u budžetu, a postigle bi bolji efekat.

Tabela 23 – Vrednost premije u dinarima po litru u periodu od 2000. do 2008. godine

Godina	2000	2001	2002	2003	2004	2005	2006	2007	2008
Vrednost premije u din/lit	4	4	4	4	4	3,8	3	2,4	1,4

Premija je jedna od mera koja se svrstava u cenovnu podršku, u tzv. *Orange Box*, tj. u paket mera koje mogu imati distorzivan uticaj na tržište, prema pravilima EU i WTO, i koje treba smanjivati.

Jedan od ciljeva je formiranje nacionalne laboratorije za testiranje sirovog mleka (koja je jedan od uslova za izvoz mleka i mlečnih proizvoda u EU), koja bi vršila kontrolu kako higijenske ispravnosti, tako i sastava mleka koje se predaje mlekarama. Na taj način imao bi se kompletan uvid u kvalitet sirovine i mogle bi se definisati kritične tačke. Premija bi se isplaćivala samo za određeni kvalitet mleka da bi se farmeri stimulisali da ispunjavaju uslove potrebne za dobijanje kvalitetne sirovine.

5.2.2. Program mera selekcije

Ovo je mera čiji je jedan od ciljeva bio da se selekcionim radom i stalnim praćenjem poboljša kvalitet mleka. Glavni cilj mere je poboljšanje genetskog potencijala kvalitetnih grla i povećanje mlečnosti. Ovaj program bi trebalo da bude okosnica stočarske delatnosti. Selekcione centre u svetu vode poljoprivredne organizacije, čiji je najveći interes da poboljšaju proizvodne osobine svojih grla.

U Republici Srbiji MPŠV finansira sprovođenje programa mera preko službi na terenu. Ipak, prosečna mlečnost grla još uvek je niska. Određeni rezultati su postignuti, ali ne onim intenzitetom i tempom koji je bio poželjan i moguć. Problemi koji su prisutni u ovoj oblasti su sledeći:

- glavna matična knjiga goveda (herd book) menjala je držaoca i, samim tim, nije kompletna;
- mere selekcije ne rade se u kontinuitetu i ne pokrivaju sve oblasti;
- prema oceni poljoprivrednih inspektora, postoji veliki broj lažiranih podataka;
- od sprovođenja programa mera najmanje koristi imaju farmeri;
- slabo poboljšanje u rasnom i genetskom sastavu;
- veliki broj nepravilnosti i malverzacija u vođenju evidencije;
- otežano praćenje starog matičenja usled nove veterinarske markacije;
- nedovoljan broj diplomiranih inženjera za stočarstvo u poljoprivrednim stanicama;
- najveći problem je odsustvo farmera kao učesnika u tom procesu. On je pasivna figura jer se često mere selekcije vrše bez njegove želje i uticaja. Uzrok tome je uglavnom needukovanost farmera. Mere selekcije (odabir i odgajanje kvalitetne priplodne stoke) trebalo bi da funkcionišu na zahtev i potražnju farmera, koji bi bili pokretači i najveći korisnici tih usluga.

Situacija je drugačija, i menja se iz godine u godinu, kod većih i obrazovanih farmera. Oni ili imaju svoje selekcione centre ili su veoma dobro upoznati sa programom odgajanja. Na taj način uspevaju da dobiju visoko kvalitetna grla dobrih proizvodnih karakteristika.

Dobre strane su što postoji uspostavljen sistem, koji je već počeo da se oblikuje prema novim saznanjima, tako da farmeri sve više uzimaju učešća u radu selekcionih službi.

5.2.3. Regres za priplodnu stoku i selekcionisane priplodne matice

Ciljevi regresa za priplodnu stoku i selekcionisanje priplodne matice su sledeći:

- povećanje matičnog stada kod farmera,

- nabavka kvalitetnih priplodnih grla,
- povećanje efikasnosti rada farmera, a samim tim i povećanje njegovih prihoda,
- stabilizacija farme i povećanje konkurentnosti.

Uslovi za ostvarenje prava na regres za kvalitetnu priplodnu stoku su:

- kvalitetno priplodno grlo treba da bude kupljeno radi dalje reprodukcije ili da bude proizvedeno u sopstvenom zapatu i da služi za dalju reprodukciju na sopstvenoj farmi,
- držalac kvalitetne krave prvotelke dužan je da, po primanju regresa, zadrži grlo četiri godine u zapatu, bez prava otuđivanja.

Regres se ostvaruje samo jednom u toku reprodukcije i to nakon prvog teljenja, odnosno jagjenja, a za kvalitetne priplodne bikove i ovnove nakon prvog uključivanja u pripust, odnosno u proizvodnju semena.

Ova mera je dala male rezultate u proteklih sedam godina. Sredstva za regres, koja su u visini od 90%, koja su odlazila na isplatu za mlečna goveda, iznosila su u proseku oko 300 miliona dinara godišnje. Suma koju je farmer primao iznosila je 11.000 dinara po grlu, do 2005. godine i 12.000 dinara po grlu od 2006. godine.

Prosečno je godišnje oko 15.000 farmera apliciralo za ovu meru, tj. samo 2,1% grla od ukupnog broja krava i steonih junica bilo je stimulisano na ovaj način. Dva su osnovna razloga za to:

- Uslov da se grla ne mogu otuđiti iz sopstvenog zapata tokom naredne četiri godine, kao i pojačana inspeksijska kontrola, neki su od glavnih razloga za smanjeno konkurisanje za regres;
- Spora isplata sredstava (čeka se i do godinu dana), kao i deo koji farmeri plaćaju za izdavanje uverenja osnovnim službama, tako da 25% ukupnog novca koji je otišao za prvotelke odlazi službama na terenu, koje obavljaju papirološki rad i odmah uzimaju novac za svoje usluge. Mera nije stavljena u plan za 2009. godinu.

5.2.4. Uredba o podizanju kvaliteta mleka

Ova mera uvedena je 2005. godine i trajala je do 2006. Ukupno je izdvojeno 130 miliona dinara u 2005. godini i 90 miliona dinara u 2006. godini. Mera je imala direktnog uticaja na poboljšanje kvaliteta mleka jer se preko nje vršio povraćaj sredstava u iznosu od 40% za kupovinu muzilica za mleko i laktofriza (uređaja sa skladištenje i hlađenje mleka). U toku sprovođenja uredbe, vršena je i konstantna edukacija farmera o značaju hlađenja mleka posle muže, kao i o vršenju pravilne muže.

Ciljani su bili mali i srednji farmeri, koji imaju najviše problema sa kvalitetom mleka. Oprema koja je bila finansirana odnosila se na ručne muzilice i laktofrize kapaciteta do 2.000 litara. Na

taj način, zajedno sa predstavnicima mlekarar, koji su propagirali priču o beneficijama i neophodnosti pravilne muže i čuvanja mleka, podignuta je svest farmera na jedan viši stepen i otvoreno je jedno novo poglavlje u kome ima još puno toga da se uradi.

5.2.5. Mlečno govedarstvo

Ova mera je prvi put uvedena u 2008. godini, i predviđena je planom za 2009. godinu. Odnosi se na direktna plaćanja po kvalitetnom mlečnom grlu. Uslov je da vlasnik ima najmanje tri, a najviše sto grla, kao i da je grlo umatičeno (tj. da je prošlo selekcionu smotru i klasifikovano kao kvalitetno). Vrednost sredstava po grlu je 7.000 dinara po grlu u 2008. godini i 12.000 dinara po grlu u 2009. godini. Mera je imala velikog uticaja među proizvođačima. Među farmerima je porasla zainteresovanost za selekzione poslove u govedarstvu među farmerima, koji su želeli kvalitetna grla, sa dobrim proizvodnim osobinama, da bi mogli da ispune uslove propisane merom. Prema podacima Instituta za stočarstvo, u Republici Srbiji postoji trenutno 25% umatičenih grla (grla sa visokim proizvodnim osobinama) u odnosu na ukupan broj grla. Ovo je, međutim, i dalje mali broj, s obzirom na to da u razvijenim zemljama taj broj iznosi preko 85%, ali ipak pokazuje skok od 10% u odnosu na 2007. godinu.

To je imalo uticaja na ukрупnjavanje stada, stvaranje boljeg tržišta kvalitetnih mlečnih goveda. Mera je identifikovala proizvođače koji žele da se profesionalnije bave proizvodnjom mleka, podstičući tako mnoge da, sa dva grla, dodatno investiraju kupovinom još jednog, i to kvalitetnog, radi dobijanja subvencije. To je nastavak ideje o ukрупnjavanju stada (još uvek skromne, ali sa velikim potencijalom za uspešan nastavak) i stvaranju stabilnih proizvođača. Plan je da se, u narednom periodu, donji limit podigne na pet grla. To bi doprinelo ostvarenju krajnjeg cilja – stvaranju proizvođača koji poseduje visoko produktivna, kvalitetna grla, sposobnog da izdrži tržišnu utakmicu.

5.2.6. Podrška tovu goveda

Ovo je mera uvedena u 2007. godini, kada je izdvojeno 400 miliona dinara za uredbu. Obračun za 2008. godinu još nije završen, pošto nisu isplaćeni svi zahtevi. Cilj je bio da se poveća tov junadi i podstakne tržište tovnog materijala. Farmer je morao da poseduje najmanje tri grla da bi ostvario prava na premiju. Mera je imala indirektnog uticaja na mlečno govedarstvo. Ipak, napravljeni su propusti u kontroli dokumenata, slabim tempom isplate, smanjenjem i produžavanjem rokova uredbe, što je dovelo do konfuzije, kako među farmerima, tako i u službama koje su angažovane na sređivanju dokumentacije.

5.2.7. Nabavka osnovnog stada

Godine 2007. MPŠV uvodi meru nabavke osnovnog stada u stočarstvu. Vrednost mere iznosi 70 miliona dinara i odnosila se na povraćaj 20% od ukupne sume za kupovinu kvalitetnog priplodnog grla, iz domaće proizvodnje ili iz uvoza, i 25% za farmere iz marginalnih područja. Mera je nastavljena i u 2008. godini, ali još nema podataka koliko je novca isplaćeno. Planirano je 180 miliona dinara za 2008. godinu. Cilj mere je da se pomogne farmerima u nabavci kvalitetnih priplodnih grla, ukрупnjavanje mlečnog stada i ruralni razvoj. Ruralni razvoj marginalnih oblasti je primaran cilj ove uredbe, zbog čega je proizvođačima iz ruralnih oblasti refundirano 25% od cene.

Uporedo sa razvojem proizvodnje mleka, unapređenja genetskog potencijala, popravljanja kvaliteta mleka, jedan od bitnih ciljeva je i ruralni razvoj, u kome proizvođači mleka treba da imaju veliku ulogu. Kombinovanim dejstvom mera direktne podrške u mlekarstvu i razvojem ruralnih mera, posebno u geografski zabačenim delovima zemlje, pokušavaju da se stvore uslovi koji će pomoći ne samo da se na toj zemlji zadrže mlađi farmeri (prosečna starost farmera u Republici Srbiji je 60 godina), već da se omogući poslovna klima koja bi osnažila regione, organizacijom i zajedničkim nastupom farmera, uključivanjem prerađivača i postizanjem bolje komunikacije sa svim učesnicima u lancu poljoprivredne proizvodnje, prerade i plasmana.

5.2.8. Ostale mere

5.2.8.1. Kreditna podrška

MPŠV je od 2004. godine pokušalo da pronađe najbolji način za ostvarivanje svojih ciljeva. Uvođenje kreditiranja farmera sa niskim kamatnim stopama, koje MPŠV finansira preko poslovnih banaka, omogućilo je farmerima da planiraju svoj razvoj. Ponuđeni kratkoročni krediti (sa rokom otplate do jedne godine), srednjeročni krediti (rok otplate od 2–5 godina) i dugoročni krediti (sa rokom otplate do 15 godina) omogućili su to da farmeri krenu u razvoj proizvodnje.

Početne godine razvoja tržišta poljoprivrednog kredita bile su teške i pune nepoznanica jer farmeri nisu imali iskustva sa takvim načinom finansiranja, kao ni sa izradom biznis planova.

Uslovi kreditiranja su se menjali od godine do godine, što je dodatno otežavalo snalaženje zainteresovanih strana. Ipak, određena pravila su se ustalila, tako da su farmeri postali iskusniji, ustanovili generalne uslove kreditiranja i počeli na taj način da zasnivaju svoju proizvodnju.

I pored toga, razvoj pravih poljoprivrednih kredita još nije zaživeo na način kako je to organizovano u EU jer banke imaju visoke kamatne stope na poljoprivredne kredite, u slučaju da ih MPŠV nije subvencionisalo. Ograničena sredstva za kreditnu podršku još jedan su otežavajući faktor sa kojim se farmeri susreću. Nemogućnost dobijanja subvencionisanog kredita povećava troškove zajma, pa se događa da farmeri odustaju od planiranih investicija, usled nemogućnosti vraćanja sredstava uzetih kod poslovnih banaka.

5.2.8.2. Investicije za dogradnju/popravku objekata za držanje životinja

Mera koja je 2006. godine finansirana sa šezdeset miliona dinara značila je povraćaj 40% sredstava uloženi u adaptaciju i popravku štala. Uslovi konkursa bili su neprecizno definisani, tako da je došlo do velikog broja malverzacija, predavanja lažnih računa o adaptaciji objekta i drugih pokušaja pronevere. Poljoprivredna inspekcija, zadužena za kontrolu sprovođenja ove mere, podnela je zapisnike po izvršenim kontrolama, koji su doveli do pokretanja sudskih postupaka, usled nenamenskog trošenja sredstava. Ova mera nije kasnije ponovo uvedena.

5.2.8.3. Izvozni podsticaji

Izvozni podsticaj za mleko i mlečne proizvode iznosi 20%. Cilj je bio da se poveća konkurentnost na tržištu zemalja u okruženju, jer bi se na taj način ostvario direktan uticaj na cenu proizvoda. Ovim podsticajima postigli bi se sledeći efekti:

- unapređenje i promovisanje domaće proizvodnje na stranim tržištima;
- plasman viškova proizvoda na strana tržišta;
- osvajanje novih tržišta
- stimulisanje povezanih proizvodnji.

Posle potpisivanja sporazuma CEFTA (BiH, Albanija, Hrvatska, Makedonija, Rumunija, Bugarska, Moldavija) 2006. godine, koji omogućava stvaranje zona slobodnog tržišta, gde nije dozvoljena primena izvoznih podsticaja niti drugih mera koje favorizuju određene proizvode, izvozni podsticaji prestaju da budu od koristi. Bugarska i Rumunija postale su članice EU 1. januara 2007. godine i više ne pripadaju grupi zemalja potpisnica sporazuma CEFTA. Podsticaj važi i za zemlje EU, ali Republika Srbija nema dozvoljen izvoz na EU tržište, usled neispunjenja EU uslova i standarda.

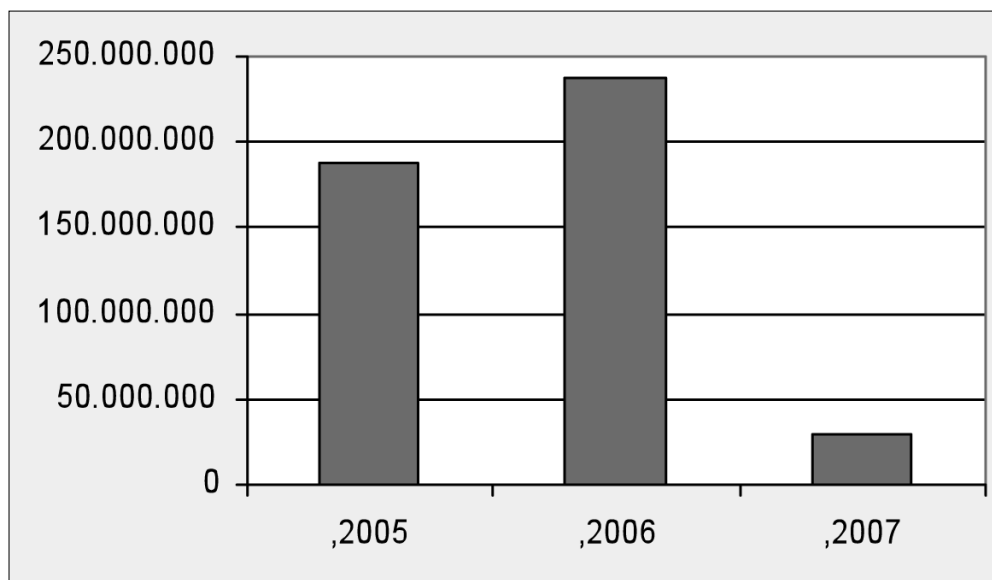
Stimulacija važi i za ostale zemlje. Međutim, Republika Srbija 100% svojih mlečnih proizvoda izvozi u zemlje CEFTA.

5.2.8.4. Uvođenje sistema HCCP

MPŠV je u periodu od 2005. do 2007. godine refundiralo 80% troškova pri sertifikaciji sistema HCCPA (*hazard critical control point analysis*) u objekte prerađivačke industrije. Uredbom je obuhvaćena sva prerađivačka industrija, među kojima su bile i mlekare.

Grafikon 14 – Sredstva izdvojena za refundiranje sertifikacije HCCP u periodu od 2005. do 2007. godine (u milionima dinara)

5.3. Uticaj pristupanja Evropskoj uniji u novim zemljama članicama u sektoru mlekarstva

Pristupanje Evropskoj Uniji imalo je velikog uticaja na sektor mlekarstva u svim zemljama članicama, posebno u zemljama bivšeg komunističkog režima, koje su pristupile 2004. i 2007. godine. Struktura sektora tih zemalja bitno se razlikovala od strukture sektora zemalja članica EU–15. S jedne strane, u NZČ struktura stada je takva da je većinom bila sastavljena od velikog broja proizvođača koji imaju do deset grla, i koji se odlikuju usitnjenom proizvodnjom. Tako je po pristupanju u 2005. godini 89% farmera imalo od jednog do deset grla, u čijem su se vlasništvu nalazilo 47% ukupnog broja krava. Samo 2,2% farmera imalo je preko stotinu grla.

Tabela 24 – Broj farmara i mlečnih krava u novim zemljama članicama i Rumuniji i Bugarskoj, kao zemljama kandidatima 2005. godine

Veličina stada	1 do 10	1 do 10	11 do 30	11 do 30	31 do 100	31 do 100	100+	100+	Total	Total	Krave total
Zemlja	farmer	krave	farmer	krave	farmer	krave	farmer	krave	farmer	krave	
Kipar	14	49	12	239	122	8417	93	15.880	241	24.585	24,6
Češka	719	na	657	na	544	na	1.033	na	2.953	na	437,1
Estonija	3.037	12.147	1.997	7.988	3.629	14.514	19.463	77.851	28.126	112.500	113,1
Mađarska	14.537	44.416	983	18.567	284	16.581	446	205.756	16.250	285.320	285,0
Letonija	56.994	107.085	2100	30.993	388	18.820	112	28.277	59.594	185.175	185,2
Litvanija	177.765	349.814	2.875	45.679	458	22.242	150	45.132	181.252	462.867	416,5
Malta	n/a	na	na	na	na	na	na	na	na	na	7,8
Poljska	658.000	1.437.000	64.300	991.000	6.900	285.000	630	170.000	729.830	2.883.000	2754,8
Slovačka	7	23	12	286	90	6.624	511	161.163	620	168.095	198,6
Slovenija	15.640	50.959	3.596	56.606	462	19.304	13	3814	19.711	130.683	120,3
NZČ	904.826	1.975.378	76.532	1.151.358	12.877	391.502	22.451	707.873	1.016.686	4.226.110	4543,0
NZČ%	89	46,7	7,5	27,2	1,3	9,3	2,2	16,7			
Bugarska	146.980	246.544	3.509	50.895	805	44.334	36	5.927	151.330	347.700	347,8
Rumunija	1.101.229	1.589.208	4.204	79.603	689	33.872	164	34.382	1.106.286	1.777.065	1625,4

Pripremni period za proces pristupamka doveo je do toga da u svim NZČ dođe do postepenog opadanja broja farmara koji se bave proizvodnjom mleka, kao i broja mlečnih grla. Ubrzano smanjenje zabeleženo je i u Republici Srbiji od 2000. godine, kada je broj proizvođača opao za dve trećine u 2009. godini. Na taj način vršila se reorganizacija sektora, ukрупnjavanje i modernizacija postojećeg stanja. Ipak, i pored toga, po priključenju, veliki broj zemalja imao je usitnjenu proizvodnju. Najveći problem za male proizvođače predstavljalo je usklađivanje sa standardima EU. U Mađarskoj, Litvaniji i Letoniji broj proizvođača sa pet i manje krava se prepолоvio.

Tabela 25 – Broj farmera i mlečnih krava u novim zemljama članicama, u periodu 1995–2005. godine u periodu 1995–2005. godine

Godina	1990.		1995.		2000.		2005.	
	broj farmera	broj krava	broj farmera	broj krava	broj farmera	broj krava	broj farmera	broj krava
Kipar	526	22.411	316	29.481	257	23.511	241	24.585
Češka	n/a	n/a	n/a	n/a	n/a	n/a	n/a	n/a
Estonija	47.000	280.000	52.846	211.396	34.499	138.000	28.126	112.500
Mađarska	n/a	n/a	n/a	n/a	35.210	360.770	16.250	285.320
Letonija	221.885	535.100	116.723	274.554	81.793	202.853	59.594	185.175
Litvanija	n/a	n/a	n/a	n/a	219.071	433.601	181.252	462.867
Poljska	n/a	n/a	1.309.060	3.391.000	876.130	2.873.000	729.830	2.883.000
Slovačka	n/a	n/a	947	279.361	829	209.024	620	168.096
Slovenija	n/a	n/a	46.313	174.276	28.588	141.574	19.711	130.683
Ukupno NZČ	269.411	837.511	1.526.204	4.360.068	1.276.377	4.382.333	1.035.624	4.252.225

U novim zemljama članicama, usled razbijene proizvodnje i malog broja stada sa većim brojem grla, u početku je i prinos po grlu bio niži nego u EU–15 i kretao se negde oko 5.000 litara, što je značajno manje u poređenju sa prinosom u EU–15 gde je prosek bio 6.500 litara. Ipak, ako se uporedi prinos iz 2003. godine u NZČ, koji je iznosio 4530 l, primećuje se napredak. Taj proces ubrzano je tekao od 2005. godine i imao je veću stopu rasta nego u EU–15, usled modernizacije stada, bolje proizvođačke prakse, modernizacije i povećanja farmi, bolje obučenosti farmera, boljeg selekcijskog rada. Smatra se da će se ovakav trend nastaviti. Ipak, i dalje je prisutan problem usitnjene proizvodnje. Cilj NZČ je da se izvrši transformacija malih u srednja stada, koja sa svojom proizvodnjom mleka mogu da budu konkurentna i, kao takva, lakše dostignu neophodne standarde.

5.3.1. Prerada mleka i trgovina

U NZČ prerađivačka industrija bila je u sličnoj situaciji kakva je danas u Republici Srbiji: veliki broj malih mlekarica, koje se uglavnom nalaze u zabačenijim delovima zemlje, prerađivao je manje količine mleka, čime nisu mogli da budu spunjeni svi potrebni standardi većih industrijskih mlekarica, koje su bile izvozno orijentisane.

Obim trgovine mlečnim proizvodima u NZČ, kako uvoz tako i izvoz, u porastu je još od početka procesa pridruživanja EU. Uvoz u NZČ uglavnom se vrši iz EU–25, a i izvoz je uglavnom orijentisan u EU–25 i, delimično, u treće zemlje. Litvanija i Poljska izvoze najviše u Rusiju. Cene u NZČ još uvek nisu u potpunosti usklađene sa EU–15, ali idu uzlaznom putanjom i približavaju se tom nivou.

Zaključak

U NZČ su na putu potpune integracije mlekarskog sektora u EU, od dana priključivanja do danas, postignute značajne promene. Veliki broj ovih zemalja još uvek se sreće s problemima prilagodavanja, naročito manji proizvođači i manje mlekarice koje ponekad imaju problema sa mlekom lošeg kvaliteta. Ovi problemi mogu biti prevaziđeni u narednom periodu samo sa investicijama i prestrukturisanjem, što će dovesti do toga da i manji farmeri mogu da opstanu i dostignu sve standarde. Ovo je posebno značajno za očuvanje ruralne populacije i razvoj ruralnih oblasti.

5.3.2. Situacija u pojedinim novim zemljama članicama

Estonija: Proizvodnja mleka jedna je od glavnih grana poljoprivrede. Ishrana krava uglavnom se vrši na pašnjacima, što smanjuje troškove proizvodnje. Proizvodnja mleka u 2004. godini bila je viša za 6,7% nego u 2003. godini, dok je broj muznih krava u istom periodu smanjen za 2.000 grla. Mali proizvođači su odustali od proizvodnje, dok veći pospešuju proizvodnju i rade na povećanju mlečnosti po grlu. U 2003. godini, 79% ukupno proizvedenog mleka predato je mlekaricama, dok se taj broj u 2004. godini uvećao na 83%. Osim toga, 96% mleka je bilo ekstra klase u 2004. godini. U 2005. godini broj mlekarica je smanjen na 42, i one su zapošljavale 15% ljudstva zaposlenog u celokupnoj prehrambenoj industriji.

Domaći proizvodi su jeftiniji od uvoznih, i domaće stanovništvo ih koristi više od uvoznih.

Od pristupanja EU, vrednost proizvodnje i izvoza mlečnih proizvoda je porasla. Trgovinski bilans je iz godine u godinu sve veći, sa puterom kao top-produktom. Sir je proizvod koji se najviše uvozi.

Letonija: U poslednjih petnaest godina broj grla je opao za 35%, dok je prosečna mlečnost porasla za 25%. Problem je u tome što je najveći broj stada još uvek sadrži manje od deset krava. S druge strane, broj farmi sa pedeset do sto grla udvostručio se u periodu posle priključenja EU. Predviđanja su da će se ovaj trend nastaviti.

U poslednjim godinama prerađivači mleka, posebno proizvođači putera i obranog mleka, profitirali su od raznih EU programa podrške, kao što je “Škola mleka”, i izvoznih subvencija za treće zemlje.

Litvanija: Proizvodnja mleka uglavnom se odvija na malim farmama i pored restrukturiranja proizvodnje. Stado u proseku ima tri krave, iako se prosečna veličina stada povećala za 40% u proteklih par godina. Još uvek postoje problemi sa niskom mlečnošću grla.

Prerađivačka industrija je jedna od najkoncentrovanijih i najmodernijih industrija hrane u zemlji. Tri grupe prerađivača prerađuju 75–80% ukupne količine mleka. Posle priključenja EU, kvalitet mleka je značajno porastao, tako da 93% otkupljenog mleka ispunjava standarde EU, što je veliki skok u poređenju sa 52% u 2001. godini. Oko 50% mlečnih proizvoda se izvozi. Posle pristupanja EU, izvoz raste iz godine u godinu.

Poljska: Broj mlečnih farmi je u poslednjih deset godina opao za 45%, a broj grla za 50%. Ovo se dešava jer su manje farme (sa jednim do tri grla) uglavnom prestale sa proizvodnjom. Restruktuiranje je dovelo do povećanja prosečne veličine stada, posebno u grupi onih od trideset do stotinu grla. Prosečna farma predaje 25.000 litara godišnje mlekari, što je veliki pomak, ali i dalje se zaostaje za EU–15, gde je ovaj broj nekoliko puta veći.

Od 2000. godine broj mlekara opao je za 37%. Ukupno 65% mlekara su kooperative. U istom periodu, količina mleka koje otkupljuju mlekare povećala se sa 56% na 80% u 2008. godini. Poljska mlečna industrija je posle pridruživanja EU postala neto-izvoznik i to najviše mleka u prahu, sira, pavlake, putera i jogurta.

Proizvođači mleka jedni su od glavnih korisnika pridruživanja EU, uglavnom zbog visokih cena mleka, ali takođe i usled modernizacije i restrukturisanja sektora, što je počelo neposredno pre i nastavilo se posle pridruživanja EU. U 2008. godini 98% otkupljenog mleka ispunjavalo je standarde EU, dok je u 2000. godini to važno samo za 46%.

Slovačka: U poslednjih deset godina opao je broj mlečnih grla, ali je povećana prosečna mlečnost po grlu, usled novih tehnologija gajenja. Broj farmi je takođe opao. Proizvođačke cene i subvencije su među najnižima u EU–25. Razlog tome je višestruko veća ponuda u odnosu na potražnju.

Restruktuiranje prerađivačke industrije dovelo je do smanjenja broja mlekara za 40%. Usled velikog investiranja u pretpripravnim periodu i modernizacije objekata, prerađivači su se suočili sa manjkom sredstava za promociju i razvoj novih proizvoda.

Bugarska: Promene u Bugarskoj posle priključenja nisu tekle ubrzano kao u ostalim NZČ. Sektor mlekarstva i danas, dve godine posle pridruživanja, nije spreman za EU tržište. Usitnjena proizvodnja, mali procenat mleka koje ispunjava standarde EU (u 2005. godini samo je 1–2% mleka ispunjavalo EU-standarde) i niska mlečnost po grlu faktori su koji onemogućavaju potpunu integraciju Bugarske na EU tržište.

Pretpristupnim SAPARD-fondovima učinjeno je znatno investiranje u rashladne uređaje za skupljanje mleka, poboljšanje genetskog sastava i modernizaciju farmi, prerađivačke industrije i promociju izvoza.

U Bugarskoj već niz godina proizvođači zaobilaze prerađivače i prodaju proizvode direktno potrošačima. Takvo mleko nije kontrolisano i nosi opasnost po zdravlje potrošača.

U periodu od 2008. do 2010. godine u Bugarskoj se sprovodi program unapređenja kvaliteta mleka koji finansira EU. Godina 2010. je krajnji rok do kog mleko treba da dostigne EU-kvalitet da bi moglo da se prodaje na tržištu EU. U slučaju neispunjenja tih uslova, mleko proizvedeno u Bugarskoj moći će da se konzumira samo unutar granica te zemlje.

Rumunija: Situacija u Rumuniji pred pristupanje bila je sledeća: 93% farmi je imalo 1–2 grla, dok je samo 0,46% farmi imalo više od deset krava; 70% farmi proizvodilo je samo za svoje potrebe i nije iznosilo viškove na tržište; prosečna mlečnost u 2005. godini iznosila je samo 3.000 litara po grlu. Država je uložila sredstva u prestruktuiranje farmi, podizanje kvaliteta mleka i povećanje prosečne mlečnosti po grlu. U 2007. godini u Rumuniji je postojalo 837 mlekara. Rumunija je uvoznik mleka i mlečnih proizvoda, iako proizvodnja mleka postepeno raste.

Do 2007. godine, i pored značajnog ulaganja u sektor kroz SAPARD-fondove, Rumunija nije uspeła da uveća presečno stado, tako da je i u 2007. godini 93% farmi imalo 1–2 grla.

Ipak, uspostavljen je sistem laboratorija za kontrolu sirovog mleka i na taj način obezbeđena sledljivost, da bi proizvod dospelo na tržište EU.

Rumunija ima još dosta da uradi na strukturi mlekarske industrije, kako u pogledu prosečne mlečnosti, koja je jedna među najnižima u EU, tako i u povećanju veličine stada, kao i u modernizaciji prerađivačke industrije.

5.4. Uticaj pristupanja Srbije Evropskoj uniji u sektoru mlekarstva (uticaj na potrošače)

Kao i u drugim oblastima, i u poljoprivrednoj proizvodnji dogodile su se promene pri pristupanju EU. Mlekarski sektor, kao jedan od najvažnijih kako u Republici Srbiji, tako i u Evropskoj uniji, prošao je kroz brojne transformacije u svakoj novoj zemlji članici. Zavisno od zemlje, njene poljoprivredne strukture, pripremljenosti na nove uslove, funkcionalnosti institucija, razvijenosti primarne i proizvođačke industrije, taj proces je tekao različito od zemlje do zemlje. Za Republiku Srbiju, kao zemlju sa razvijenom stočarskom proizvodnjom, posebno mlekarskim sektorom, znalo se da će taj proces biti dugotrajan i komplikovan, sa dosta uslova koji će morati da budu ispunjeni kako bi ovaj sektor postao priznat i konkurentan na tržištu EU.

Republici Srbiji najrodnija su iskustva Rumunije i Bugarske, kao zemalja koje su poslednje postale punopravne članice EU, ali i po tome što je njihova poljoprivredna proizvodnja veoma slična poljoprivrednoj proizvodnji Srbije, posebno u oblasti stočarstva, proizvodnje i prerade mleka.

Usitnjena poljoprivredna proizvodnja, veliki broj proizvođača sa malim brojem grla, mali prinosi po grlu, loš kvalitet sirovine, zastarela prerađivačka industrija, nedostatak znanja, nepripremljenost na konkurenciju, samo su neki od činilaca koji su bili prisutni u Rumuniji i Bugarskoj pre pridruženja, kao što je slučaj i u Republici Srbiji. U svemu ovome, važnu ulogu su imali kako proizvođači, država, tako i potrošači. Potrošači su određivali da li će domaća industrija opstati ili će se mlečni proizvodi konzumirati iz drugih država članica. Obema zemljama, i Rumuniji i Bugarskoj, bio je zadat period u kome su morale da ispune određene uslove, kako bi dostigle evropske standarde proizvodnje i prerade. Obe zemlje to nisu uspele da učine na vreme, posebno u sferi prerađivačke industrije, što je rezultiralo prolongiranjem rokova za određen broj preduzeća koja su bila dužna da uvedu standarde u svoja postrojenja kao uslov prisustva na tržištu EU. Bugarska nije ni do 2009. godine rešila problem sa kvalitetom mleka i popravljanjem kvaliteta sirovine, i pored brojnih produženja rokova. Krajnji rok za uspostavljanje funkcionalnog sistema za kontrolu mleka i podizanje njegovog kvaliteta na zahtevani nivo EU je 1. januar 2010. godine. U slučaju neispunjavanja tih uslova, mleko proizvedeno na teritoriji Republike Bugarske neće se moći distribuirati u ostale delove EU. U svemu ovome gube i proizvođači, ali i potrošači.

Potrošači u Republici Srbiji suočeni su sa sličnim nizom problema u mlekerskoj industriji: situacijom u kojoj konzumiraju mleko i mlečne proizvode koji nisu testirani od strane nadležnih državnih institucija i sistemom u kome je bezbednost hrane doskoro bila nedovoljno definisana. Čitav niz promena koji je počeo da se dešava u Republici Srbiji u ovom sektoru odraziće se i na njih. Potrošači će biti u mogućnosti da tačno znaju sastav mleka, od koga potiče, kao i da imaju sve neophodne podatke da bi se uverili u bezbednost i kvalitet proizvoda. To je jedan od osnovnih ciljeva – stvoriti sistem u kome će potrošač moći da konzumira zdravstveno ispravnu hranu i da u svakom trenutku ima pristup informacijama u vezi hrane koju kupuje.

Utjecaji koje će potrošač osetiti posle pristupanja EU mogu se podeliti na direktne i indirektno.

5.4.1. Direktni uticaji

5.4.1.1. Bezbednost hrane

Svaka nova članica dužna je da usvoji zakon i pravilnike koji su usklađeni sa zakonima EU. Republika Srbija je počela da radi na tom polju i jedan od prvih usvojenih pravilnika koji je usklađen sa EU pravilima bio je pravilnik o kvalitetu sirovog mleka, donesen početkom 2009. godine. Na taj način, uz istovremeno formiranje nacionalne laboratorije za testiranje sirovog mleka, postići će se da svo mleko koje se otkupljuje i prerađuje u mlekarama bude ispravno i da zadovoljava određene kvalitete koji su tim pravilnikom propisani. Posebna promena ko-

jom se taj pravilnik razlikuje od predašnjeg vidi se u smanjenju dozvoljenog broja bakterija i somatskih ćelija u sirovom mleku. Smanjenjem dozvoljenog broja bakterija direktno se štite potrošači čije je zdravlje manje ugroženo. Sa druge strane, smanjenje u broju somatskih ćelija nije direktno povezano sa ljudskim zdravljem (nema naučnih dokaza), ali je njihov veliki broj indikator nehigijene u štalama, rezidua antibiotika, ostataka patogena u mleku. Međutim, njihov veliki broj je glavni indikator upale mlečne žlezde kod krava, čiji je najčešći uzročnik patogena bakterija *Staphylococcus aureus*, koja može dovesti do trovanja ljudskog organizma.

Zakon o bezbednosti hrane usvojen je u Republici Srbiji u prvoj polovini 2009. godine i usklađen je sa evropskim zakonodavstvom. Ovim zakonom određuju se opšti uslovi za bezbednost kako hrane za ljude, tako i hrane za životinje, obaveze i odgovornosti subjekata u poslovanju hranom i hranom za životinje, sistem brzog obaveštavanja i uzbunjivanja, kao i hitne mere upravljanja kriznim situacijama. Cilj ovog zakona je da obezbedi visok nivo zaštite života i zdravlja ljudi i zaštitu interesa potrošača.

Ovim zakonom regulisane su i međunarodne obaveze u oblasti bezbednosti hrane koje se izvršavaju u skladu sa preporukama relevantnih međunarodnih organizacija, sporazumom o primeni sanitarnih i fitosanitarnih mera STO (SPS Agreement), i drugim međunarodnim konvencijama.

Ovim zakonom osniva se stručni savet za procenu bezbednosti rizika, koji je dužan da primenjuje preporuke, smernice i informacije dostupne od strane Evropske agencije za bezbednost hrane (*European Food Safety Authority – EFSA*).

Jedna od novina koja potrošačima može da pomogne u slučaju zdravstvene neispravnosti proizvoda jeste SLEDLJIVOST, koja mora da bude obezbeđena u svim fazama proizvodnje, prerade i prometa. U EU je sledljivost jedan od glavnih atributa kvaliteta. Ona sadrži informacije, npr. o rasi životinje od koje je mleko dobijeno, geografskom poreklu, korišćenoj ishrani, dobrobiti životinja, prerađivačkim tehnologijama itd.

Stupanjem na snagu Zakona o bezbednosti hrane, svaki subjekt u poslovanju hranom dužan je da uspostavi sistem za osiguranje bezbednosti hrane u svim fazama proizvodnje, prerade i prometa hrane, osim na nivou primarne proizvodnje. Taj sistem treba da bude uspostavljen u svakom objektu koji podleže kontroli propisanoj u skladu sa principima dobre proizvođačke i higijenske prakse i analize opasnosti i kritičnih kontrolnih tačaka (HCCPA).

5.4.1.2. Veći izbor proizvoda

Procesom pridruživanja i stabilizacije doći će i do smanjenja carina za mlečne proizvode, što će uticati na to da se ti proizvodi nađu u većem broju na policama supermarketa, i to pre priključenja EU, a naročito nakon pridruživanja. Na taj način, pred potrošačem će biti jedna široka paleta proizvoda, ne samo onih koji se proizvode u Republici Srbiji, već i proizvoda koji kod nas do sad nisu bili zastupljeni (zbog svoje specifičnosti, cene i uslova transporta): raznih

dijetetskih proizvoda, proizvoda sa određenim procentom mlečne masti, raznih vrsta tvrdih i polutvrdih sireva, proizvoda sa zaštićenim geografskim poreklom, itd. Na taj način, svaki potrošač će imati mogućnost da nađe ono što mu odgovara, da otkrije nove ukuse ili pronade dijetetske proizvode koji mu do sad nisu bili dostupni.

5.4.1.3. Niže cene

Kao što je poznato, u EU je trenutno na snazi sistem kvota za mleko koji ograničava proizvodnju i služi za održavanje cena mleka proizvedenog u EU na određenom nivou. Posle najava da će kvote biti ukinute 2010. godine, Evropska komisija odlučila je da one ipak budu zadržane do 2016. godine, kada će doći do njihovog konačnog ukidanja. Predviđanja ukazuju na to da će po ukidanju kvota doći do porasta u proizvodnji za 5%, dok će cene proizvoda pasti za oko 10%. Zavisno od scenarija kojim će se sistemom kvote ukidati, određivaće se i proizvodnja i cene. Generalno, usled malog elasticiteta potrošnje mleka i mlečnih proizvoda u EU, doći će do većeg izvoza van EU, sa smanjenjem ili potpunim ukidanjem izvoznih podsticaja (osim za puter), a prerađivači će, usled veće količine dostupnog mleka, ponuditi više raznovrsnih proizvoda, čime će pokušati da osvoje različita tržišta.

To će smanjiti monopolno ponašanje bilo koje firme u Republici Srbiji, usled velike konkurencije ostalih prerađivača.

5.4.1.4. Bolja zdravstvena zaštita

Priključivanjem EU doći će i do osavremenjivanja sistema zdravstvene zaštite životinja, upotrebe modernijih dijagnostičkih sredstava, bržeg reagovanja i boljeg funkcionisanja veterinarske službe na terenu. Ovo će biti od posebne važnosti za domaćinstva, koja spravljaju proizvode za sopstvenu ishranu ili za prodaju na zelenim pijacama. Na taj način, mlečni proizvodi koji se tradicionalno proizvode u Republici Srbiji (beli sir, kajmak), i koji do sada nisu bili praćeni u svim aspektima proizvodnje, biće kontrolisani. Predmet nadzora biće životinje koje daju mleko, rad veterinarskih službi, uslovi transporta i čuvanja na zelenim pijacama, kao i rad inspektora na terenu.

5.4.1.5. Programi podrške ishrane mladih

Evropska Unija započinje program nazvan Milk school. Cilj je da se preko osnovnih škola, u saradnji sa mlekarskom industrijom, učenicima daju za užinu mlečni proizvodi. Na taj način podstakla bi se konzumacija zdravih mlečnih proizvoda i uticalo bi se na kreiranje svesti o zdravoj ishrani i važnosti unošenja mlečnih proizvoda u organizam, posebno u tom uzrastu. Takvim programom direktnu korist bi imali potrošači, u ovom slučaju učenici. Takav ili drugi program može biti na snazi pri pristupanju Republike Srbije EU, u njoj bi potrošači, u ovom slučaju učenici.

5.4.2. Indirektni uticaji

5.4.2.1. Cross-compliance

Mera nastala tokom reforme zajedničke agrarne politike EU, u početku je bila volonterska, da bi vremenom prerasla u obligatornu meru za sve farmere koji žele da koriste državne podsticaje u poljoprivredi. Odnosi se na ekološke norme i standarde, kao i na očuvanje prirodne sredine, biljnog i životinjskog sveta, nenarušavanje prirodnih staništa i smanjenje zagađenja u poljoprivredi. U kasnijem razvoju ZAP, postala je vezana i za dobrobit i zdravstvenu zaštitu životinja. Farmerima koji se ne budu pridržavali propisanih uslova neće biti isplaćene subvencije. Znajući da je intenzivna poljoprivredna proizvodnja veliki zagađivač prirode u slučajevima kada nije uspostavljen menadžment otpadom, ova mera doprinosi očuvanju životne sredine, kreirajući jedan zdraviji svet čiji su deo potrošači.

5.4.2.2. Dobrobit životinja

Zakonom o dobrobiti životinja, koji je u Republici Srbiji usvojen tokom 2009. godine, Srbija se približila EU i na ovom polju. Ovaj zakon ima uticaja na suštinu stvari jer se mleko dobija od životinja koje su tretirane i držane na način koji odgovara njihovim potrebama, te se tako kod njih smanjuje stres i one samim tim pokazuju bolje proizvodne osobine i daju sirovinu boljeg kvantiteta i kvaliteta. Samim tim što koriste mlečne proizvode, potrošači doprinose razvoju mlečnih stada a samim tim i boljem ophođenju prema životinjama. Na taj način, oni znaju da proizvodi koje konzumiraju nisu dobijeni nasiljem nad životinjama.

Jedan od zadataka koji se nameće je i uspostavljanje bolje komunikacije među potrošačima, s jedne, i proizvođačima i prerađivačima, s druge strane. Samim tim, potrošači bi mogli da izraze svoje želje i potrebe vezane za mleko i mlečne proizvode, kao i da upute kritike i istaknu mane. Samo tako može da se stvori atmosfera u kojoj je potrošač siguran da će na tržištu uvek naći ono što želi, a proizvođač zna u kom pravcu treba da usmeri svoju proizvodnju.

6. DOSTIZANJE NIVOVA EU U PROIZVODNJI I KVALITETU MLEKA

U cilju dostizanja prinosa i kvaliteta mleka EU, sa rentabilnom proizvodnjom i daljim razvojem, farmeri moraju da naprave najveći korak napred. Jedna od najvećih novina u funkcionisanju srpskih farmera je izrada biznis planova, kao i menadžment stada. Ovde ćemo kroz primere predstaviti na koji način bi trebalo da se pristupi izradi biznis planova, kao i načine organizovanja stada, u cilju detaljnijeg ukazivanja na činioce koji su važni u formulisanju tih procesa.

6.1. Standardi EU za kvalitet mleka

Standardi u proizvodnji sirovog mleka su definisani direktivom br. 853/2004 Evropske komisije. Sve zemlje članice obavezne su da u prometu mleka primenjuju ove standarde, što će uskoro morati da se sprovodi i u našoj zemlji. Primena ovih standarda zahteva potpuno novu organizaciju u našoj proizvodnji i zato predstavlja veoma dug i skup proces. Naše mlekare će uskoro biti prinuđene da primenjuju te standarde kako bi što pre izašle na druga tržišta, ali i zato što u kvalitetnoj proizvodnji nema mesta za mlečne proizvode sumnjivog kvaliteta. Mlekare ubuduće ne bi trebalo da primoravaju proizvođače na kvalitet mleka samo finansijskim učenama, već i da uz pomoć stručnih službi unaprede gazdinsko držanje kod svojih kooperanata, te da dodatnim finansijskim garancijama omoguće nabavku opreme za mužu i rashladnih uređaja.

Standardi EU za kvalitet mleka:

- tačka smrzavanja mleka ne sme da bude viša od 0,53°C,
- sadržaj suve materije bez masti ne sme da bude manji od 8,50%,
- sadržaj proteina ne sme da bude manji od 2,90%,
- prisustvo antibiotika ne sme da bude veće od 0,004 mikrograma,
- prisustvo somatskih ćelija ne sme da bude veće od 400.000 u ml mleka,
- prisustvo bakterija ne sme da bude veće od 100.000 u ml mleka.

Antibiotici – naši proizvođači su upoznati sa propisanim karencama za prodaju mleka nakon terapije životinja sa antibioticima i uglavnom ih se pridržavaju, tako da ovo ne predstavlja veći problem. Glavni problem je to što naše mlekare na terenu koriste brze testove za antibiotike, koji nisu pouzdani, ili skupljaju uzorke mleka i naknadno ih ispituju, pri čemu za to vreme ceo

tank sa mlekom može biti kontaminiran. Zbog toga je najbolje raditi testove koji se koriste u EU, tj. Delvo P i Delvo SP testove za mleko. Takođe, poželjno je da testiranje vrši veterinarska služba, pošto ima sve više antibiotika novije generacije, kao i onih za koje ne postoji karenca za mleko.

Somatske ćelije – reč je o leukocitima, makrofagima i epitelnim ćelijama životinje koje su poreklom iz vimena i koje čine odbrambene ćelije organizma u slučaju pojave mastitisa. Broj somatskih ćelija veći od 400.000 u ml mleka ukazuje na to da je mastitis prisutan.

U zemljama EU broj somatskih ćelija utiče na cenu mleka. Za mleko koje sadrži do 200.000 somatskih ćelija u ml, proizvođač dobija premiju 3–5% na regularnu cenu; za mleko koje sadrži od 250.000–400.000 somatskih ćelija u ml dobija 5–10% manje od normalne cene mleka; za mleko koje sadrži više od 400.000 somatskih ćelija u ml dobija samo 40% od normalne cene mleka. Mlekare ovim proizvođačima manje plaćaju mleko koje sadrži veći broj somatskih ćelija zato što se iz ovakvog mleka dobija manja količina sira koji je znatno slabijeg kvaliteta, a somatske ćelije koje uništavaju bakterije ostavljaju enzime koji su otporne na pasterizaciju, koji naknadno uništavaju masti i proteine mleka. Zahvaljujući ovome, u EU postoji samo oko 1% proizvođača koji ne ispunjavaju ovaj standard, a kod nas čak 50%. Da bi u našoj zemlji farmeri počeli da se pridržavaju ovog standarda, potrebno je da se, pored adekvatne opreme za mužu, održava i konstantna higijena vimena, što se postiže gradnjom objekata sa odgovarajućim ležištima za krave koja su dovoljno odignuta od prljavog poda, tako da vime ne ostvaruje kontakt sa fekalijama. Važno je da vlasnik primeti i najmanje promene na vimenu i na vreme potraži pomoć veterinara, a bitno je i da veterinarska služba redovno edukuje farmere po ovom pitanju. Merenje broja somatskih ćelija u mleku najuspešnije se obavlja pomoću CMT (Kalifornija mastitis test), WMT (Wisconsin mastitis test), kao i elektronskim brojanjem.

Bakterije – merenje količine bakterija u mleku vrši se pomoću bactoscan-tehnologije. U većini zemalja EU srednja vrednost broja bakterija u mleku uglavnom ne prelazi 50.000 u ml mleka. Veliki evropski proizvođači mleka obično vrše rutinsku kontrolu bakterija pri otkupu mleka, a kod manjih proizvođača i prerađivača mleka kontrolu bakterija vrše posebne inspeksijske službe, dok brojna udruženja farmera sama plaćaju službe koje vrše kontrolu radi postizanja najviše tržišne cene mleka.

Ova stavka u standardima mleka ima primaran značaj zato što se neke bakterije prenose sa životinja na čoveka i time dovode do oboljenja, a i određene bakterije koje su otporne na pasterizaciju prave tehnološke probleme pri preradi mleka. Mleko za preradu mora da potiče iz zapata u kojima nema tuberkuloze i bruceloze, ali ako ono pozitivno reaguje na TBC test, ne može da se koristi za dobijanje proizvoda od mleka bez pasterizacije (termička obrada). Limiti za određene bakterijske vrste (cfu/ml) su sledeći: sirovo mleko za piće (svih bakterija mora biti manje od 20.000 u ml mleka; bakterija *Staphylococcus aureus* mora biti manje od 500; *Salmonella* 0; *Coliformis* manje od 100); pasterizovano mleko (svih bakterija mora biti manje od 5.000, ukupno manje od 50.000; *Coliformis* manje od 5), sirovo mleko za preradu (svih bakterija mora da ima manje od 100.000; *Staphylococcus aureus* manje od 2.000). Osim *Staphylococcus aureus*, sve ostale bakterije (*Listeria*, *Salmonella*, *E. coli*, *Mcb. bovis*, *Mcb. paratuberculosis*) mogu se naći u mleku isključivo zbog loših higijenskih uslova na farmi, ili zbog neodgovarajućih uslova u mlekari. Navedene bakterije uglavnom se nalaze u pasterizovanom

mleku, ali do kontaminacije može doći i pri preradi, pakovanju mleka itd. Da bi se sprečila svaka kontaminacija, neophodno je da vime bude suvo i čisto prilikom muže. U većini zemalja EU zabranjeno je korišćenje ili kupovina sirovog mleka sa farmi.

Zaključak

Pravila EU po pitanju standarda u proizvodnji i preradi mleka su rigorozna, ali ona štite zdravlje životinja, omogućavaju postizanje maksimalnog kvaliteta mlečnih proizvoda i, što je najvažnije, štite zdravlje potrošača. Kod nas je najveći problem u donošenju i održavanju navedenih standarda u tome što proizvođači ne mogu finansijski da ispune propisane uslove, a nedostaju i stručne službe koje bi usmeravale farmere ka dostizanju ovih standarda. Znači, potrebno je sagledati sve slabosti domaćih proizvođača i napraviti jasnu strategiju i dinamiku sprovođenja reformi u ovoj oblasti poljoprivrede.

6.2. Biznis plan

Zašto praviti biznis plan?

- da bi se dobio zajam od banke
- da bi planirana investicija bila profitabilna
- da bi finansijski ishod vašeg poslovanja bio jasan

Kako napraviti biznis plan? Kakva forma?

- predstavljanje firme
- krajnji cilj i opis investicije
- očekivana godišnja prodaja
- očekivani godišnji troškovi
- mogućnost otplate kredita
- očekivani godišnji profit
- precizna analiza

Biznis plan 20+10 – zaključci:

- prihod farme x 200%
- dovoljno novca da bi se isplatio zajam

- rezultati veoma zavise od cene mleka
- rezultati veoma zavise od proizvodnje mleka
- dobar kvalitet kabaste hrane povećava rezultate
- praćenje rezultata povećava prihod
- voditi evidenciju o stadu i proizvodnji mleka

Investicioni plan: 20+10 krava

Tabela 1		Investicija		30 A-2					
						dinar x 1000		rata	
Investicija			EUR	ukupno	postojeće	gotovina	kredit	kamata (%)	
20	postojeće krave	1,200	24,000	2,040	2,040				
18	podmladak (bez toвне muske teladi)		10,080	857	857				
10	uvezene steone junice)	1,350	13,500	1,148		-	1,148	8.0%	
	zgrade i infrastruktura	1,380	41,401	3,519	2,519	1,000			
	oprema za muzu	923	27,700	2,355	1,855		500	8.0%	
	mehanizacija na farmi i oprema	875	26,235	2,230	1,730		500	8.0%	
	zivi kapital u novim junicama	48	1,426	121		121			
	Totalna investicija		144,343	12,269	9,000	1,121	2,148	8.0%	
									6 godina

Cena mleka i očekivana proizvodnja

Tabela 2		Cene + dobiti		30 A-2					
cena mleka		20.00	dinar/kg	6,000	kg-postojeće krave	0.235	EUR/kg		
	proizvodnja mleka uvezenih junica - prva laktacija			6,000	kg				
	proizvodnja mleka svih krava - sledeće laktacije			7,000	kg				
cena alfalfa sena lucerke		85%	sm	5,000	dinar/tona	58.82	EUR/tona		
cena kukuruzne silaze		30%	sm	1,765	dinar/tona	20.76	EUR/tona		
cena koncentrata				14,000	dinar/tona	164.71	EUR/tona		
cena zamene za mleko				114.75	dinar/kg	1.35	EUR/kg		
					koncentrat		kabasta hrana sm		ukupno sm
			hranjenje krava	325	g/kg mleka				
	prosek	18.6	kg mleka=>	6.0	kg/dan	11.0	kg/dan		17.0

Planirana prodaja

Tabela 3 Prodaja		30 A-2							
razvoj stada		godina 0	godina 1	godina 2	godina 3	godina 4	godina 5	godina 6	godina 7
krave		20	30	30	30	30	30	30	30
telad i junad		16	21	20	25	24	25	25	25
prodaja steonih junica			1	1	4	4	3	2	2
<i>muska tovnna telad</i>	<i>nisu uključeni</i>								
kg/kravi		6,000	6,476	6,800	6,775	6,787	6,749	6,726	6,720
kg mleka-ukupno		120,000	195,915	204,842	205,910	201,616	202,230	202,578	204,790
20.00 cena mleka		2,400	3,918	4,097	4,118	4,032	4,045	4,052	4,096
prodate stare krave+uvez junice		293	496	556	931	926	849	741	749
tovnna muska telad									
ukupna prodaja (x 1000 dinar)		2,693	4,414	4,653	5,049	4,958	4,894	4,793	4,845

Operativni troškovi i vraćanje zajma

Tabela 4 Rezultati		30 A-2								5.84% IRR
20.00 dinar/kg mleka		godina 0	godina 1	godina 2	godina 3	godina 4	godina 5	godina 6	godina 7	
cena svih hraniva		1,392	2,239	2,351	2,359	2,316	2,333	2,352	2,379	
operativni troškovi		891	1,231	1,239	1,241	1,234	1,237	1,240	1,245	
porodična radna snaga		270	360	360	360	360	360	360	360	
totalni operativni troškovi		2,553	3,830	3,950	3,961	3,910	3,931	3,953	3,984	
BRUTO operativni profit		140	584	703	1,088	1,048	963	840	861	
kamata		0	172	148	123	96	66	34	0	
deo duga bez kamate (rata)		0	293	316	341	369	398	430	0	
NETO operativni profit (x1000 din)		140	120	238	624	583	499	376	861	
= dinar/mesec		11,692	9,991	19,869	51,982	48,594	41,553	31,301	71,719	
ukupno kamate		639,724	dinar							
ukupno rate		2,147,500	dinar		774	kg /godisnje/kravi (x 30)				
		2,787,224	dinar	jednako	139,361	kg mleka				

Ostvareni rezultati po kravi

Tabela 5		Rezultati					30 A-2	
20.00		dinar/kg mleka						
prosecan kg mleka po kravi		6,000	6,476	6,800	6,775	6,775		
		godina 0	godina 1	godina 2	godina 6	godina 7		
ukupna prodaja	x 1000 dinar	135	146	154	159	159		
cena svih hraniva		70	74	78	78	78		
operativni troškovi		45	41	41	41	41		
BRUTO operativni profit		21	31	35	40	40		
kamata + rata		0	15	15	15	0		
porodica zarada + placen rad		21	16	20	24	40		
porodica mesečna zarada		34,192	39,991	49,869	61,301	101,719		
(u EUR)		402	470	587	721	1,197		

Precizna analiza

Tabela 6							38,711 kamata + rata /mesec		
		g koncentrata		godisnji dobitak mleka po kravi			mesečni NETO porodični dobitak		
opcije	cena mleka	po kg mleka	godina 0	godina 3 >	IRR	godina 0	godina 2	godina 7	
A-1	21.00	325	6,000	6,775	7.5%	44,000	67,000	119,000	
A-2	20.00	325	6,000	6,775	5.8%	34,000	50,000	100,000	
A-3	19.00	325	6,000	6,775	4.1%	24,000	33,000	85,000	
B-1	21.00	325	5,500	6,275	5.3%	30,000	45,000	97,000	
B-2	20.00	325	5,500	6,275	3.8%	20,000	30,000	81,000	
B-3	19.00	325	5,500	6,275	2.2%	12,000	14,000	65,000	
B-4	20.00	400	5,500	6,275	2.9%	17,000	20,000	72,000	
B-5	20.00	350	5,500	6,275	3.5%	19,000	26,000	78,000	
B-6	20.00	300	5,500	6,275	4.1%	22,000	33,000	84,000	
A-6	20.00	400	6,000	6,775	4.9%	30,000	40,000	92,000	

Zaključak

Svaki ozbiljan farmer mora da planira proizvodnju. Izrada biznis plana je najbolji način da se sagleda sadašnje stanje i isplanira buduće poslovanje. Biznis plan ne služi samo za apliciranje za kredite, već prvenstveno kao oruđe za dobro planiranje proizvodnje i ostvarenje profita.

Kod nas se još uvek ne posvećuje dovoljno pažnje planiranju proizvodnje i izradi biznis plana, ali postoji nada da će naši farmeri shvatiti da se bez toga ne mogu ostvariti pozitivni rezultati poslovanja.

6.3. Menadžment stada

Uvod

Farmer koji se bavi mlečnim govedarstvom treba da vodi detaljnu finansijsku evidenciju i ekonomsku administraciju stada. On mora da ima pristup potrebnim informacijama da bi sagledao sopstveni napredak. Pošto je u mlečnom govedarstvu neophodno da se stalno donose odluke u vezi s proizvodnjom mleka, ishranom, rastom, reprodukcijom, zdravstvenim stanjem životinja i izlučivanjem niskoprofitnih krava iz stada, farmeri moraju precizno da sakupljaju podatke o svakom grlu. Ako se ne vodi dobra evidencija, farmeri mogu da očekuju smanjenje prihoda. Važno je da se naglasi da kreditori ispituju organizacione sposobnosti farmera i mogućnost vraćanja duga, kao i to da banke često traže projekcije o protoku novca, profitu i izveštaje o gubicima, što može da pruži samo dobra evidencija o stadu. Danas su na tržištu dostupni kompjuterski softveri, tj. programi za vođenje evidencije o stadu pomoću kojih se vrši nadzor performansi stada i analiza problema, što je od velike koristi pri donošenju odluka. Cilj ovih programa je da se održava optimalno zdravstveno stanje stada, postigne uvećanje prihoda, umanjí ulazna fluktuacija i, povrh sveg, da se smanje troškovi.

Najvažnije u svakodnevnom vođenju evidencije o stadu je kontrola faktora koji određuju ekonomske veze ili granične troškove između prodaje mleka i proizvodnih troškova. Npr. podaci o proizvodnoj performansi grla i troškovima ishrane pomoći će da se bolje analiziraju granični troškovi. Evidencioni sistem mora da pruža neophodne informacije, treba da bude lako razumljiv i prilagođen svakom farmeru. Takođe, podaci koji se unose u evidencioni sistem moraju biti kompletni i tačni.

Za dobar menadžment stada neophodno je da se obrati pažnja na sledeće:

- da postoji pouzdan identifikacioni sistem,
- da se svakodnevno prate osnovni podaci o stadu, proizvodnji mleka i o reprodukciji,
- da se uvek obraća pažnja na sastav obroka radi optimalne proizvodnje mleka,
- da se izabere odgovarajuća kompjuterska oprema za pokretanje potrebnih programa,
- da se, zavisno od potrebnih informacija, izvrši izbor kompjuterskih programa,
- da se svakodnevno prate liste neophodnih dnevnih aktivnosti,
- da se procenjuju i upoređuju proizvodni rezultati sa optimalnim parametrima stada,
- da se obrati snabdevaču softvera ukoliko dođe do nekih problema,

- da se uvek obraća pažnja na ekonomske aspekte vođenja farme.

Menadžment stada obuhvata:

- identifikaciju grla,
- prikupljanje i unos podataka,
- standardne operativne procedure.

Identifikacija grla

Vrlo je važno da se pojedinačno obeležava svako grlo kako bi svakodnevno mogle da se donose adekvatne odluke. Cilj dobre identifikacije je da se svaka životinja prati od trenutka njenog rođenja, tj. da farmeri svakodnevno vizuelno ili elektronski posmatraju parametre svakog grla. Odgovarajuća identifikacija biva otežana sa porastom broja grla u stadu, tako da je korisno da se telad identifikuje odmah po rođenju i da registracioni brojevi, tj. Matična evidencija, klasifikacija tipa, evidencija muže, veštačko osemenjivanje i opšte zdravstveno stanje budu unikatni, za ceo život i za sve svrhe. Dobar identifikacioni sistem treba da obezbeđuje sledeće:

- stalnu identifikaciju grla,
- čitljivost sa udaljenosti,
- laku primenjivost,
- pouzdanost, smanjenu mogućnost gubljenja i zamene,
- što manje smetnji.

Identifikacione metode

Izbor identifikacione metode je na samom farmeru i zavisi od sistema držanja.

Skiciranje

Rase šarenih goveda obično se skiciraju rukom ili fotografišu.

Tetovaža

Specijalno dizajniranim alatom tetoviraju se znaci i brojevi sa unutrašnje strane uha i to kod jednobojnih rasa goveda, a nakon toga se crna pasta dobro utrlja u tetovirane perforacije, čime se ostavlja jasna i dugotrajna oznaka. Nedostatak ove metode je to što mora da se uloži određeni napor kako bi se broj pročitao.

Rovašenje

Ovo je vrlo jednostavna metoda pomoću koje se grlo identifikuje prema ključu. Specijalno dizajniranim alatom se stavljaju rovaši na uho. Nikada ne treba stavljati više od dva rovaša na gornju ivicu uha, kao ni više od tri rovaša na donju ivicu uha. Nedostatak ove metode je to što se oznake teško čitaju sa daljine.

Ušne markice

Ušne markice se upotrebljavaju najčešće. Treba ih staviti teletu odmah po rođenju radi brzog i lakog prepoznavanja. Preporučuje se sistem duplih markica, sačinjen od širokih plastičnih markica sa kojih se lako čita i koje se kače u oba uha. Markice treba da se umetnu na pravo mesto, između mišićnog tkiva uha. Najbolje su žute ušne markice sa crnim oznakama, a najkvalitetnije su one koje su napravljene od poliuretana zbog čvrstine i otpornosti na lomljenje. Materijal od kojeg su napravljene markice trebalo bi da je u određenoj meri otporan na ultraljubičaste zrake jer će u suprotnom postati krte i lomljive. Ove markice mogu da imaju već odštampane brojeve ili se broj ručno upisuje markerom na praznu markicu. Preporučljivo je da na većoj markici budu uneti podaci o datumu rođenja i imenu bika (oca). Dobra strana ove identifikacione metode je to što brojevi mogu da se čitaju i sa prednje i sa zadnje strane i to bez ikakvih teškoća.

Obeležavanje pomoću traka oko članaka nogu

Za laku identifikaciju krava u izmuzištu mogu se koristiti numerisane trake napravljene od polietena koje se stavljaju oko članka jedne zadnje noge. Nedostatak ove metode je što se ove trake lako i brzo zaprljaju.

Obeležavanje pomoću lanaca oko vrata

Ova metoda identifikacije nije preporučljiva zbog mogućnosti davljenja ili vešanja životinja na ogradu.

Hladno žigosanje

Hladno žigosanje se može primenjivati kod svih starosnih kategorija, ali je činjenica da je tetoviranje životinje teško u uzrastu od rođenja do šest meseci starosti zato što mišići mlade teladi nisu čvrsti i površina tela im nije dovoljno velika da bi se smestio dovoljan broj cifara. Zbog ovoga se preporučuje žigosanje u uzrastu od šest meseci starosti pa nadalje. Hladno žigosanje se izvodi tako što se vrlo hladno gvožđe, prethodno potopljeno u tečni azot ili suvi led sa alkoholom, prisanja na kožu životinje, čime se na tom mestu uništavaju ćelije kože koje proizvode crni pigment dlake, tako da će tu za otprilike tri meseca izrasti bela dlaka, čime će se olakšati identifikacija životinje.

Markice koje se očitavaju elektronski

Danas su dostupne markice s odštampanim brojevima ili kodovima (očitavaju se vizuelno ili elektronski), koje mogu da budu programirane uz pomoć tehnologije magnetne rezonance. Identifikacioni broj sa markice može biti očitavan sa mobilnim elektronskim čitačem, a može biti i ugrađen u kompjuterski sistem ishrane koncentratima u izmuzištima, sa integrisanim automatizovanim sistemom.

Kaiševi za vrat sa responderom

Od 80-tih godina su u upotrebi kaiševi za vrat sa responderom koji služe za identifikaciju individualnih grla i radi obezbeđivanja programirane količine koncentrata koja se dnevno daje svakoj kravi. Danas se koriste za identifikaciju grla u integraciji sa kompjuterizovanim organizacionim sistemom u izmuzištima. U izmuzištima se krave automatski identifikuju uz pomoć antene na vratima kroz koja prolaze.

Pedometri

Pedometri se uglavnom koriste za utvrđivanje nivoa aktivnosti krave koja ulazi u estrus. Uređaj se pričvršćuje za nogu krave i radi pomoću mikroprocesora sa ugrađenim senzorom za pokrete koji registruje i beleži aktivnosti krave u toku celog dana. Na ovaj način farmer može da odredi kada se pojavila aktivnost, čime utvrđuje optimalno vreme inseminacije, kao i zdravstveno stanje svake krave. Nova tehnologija danas omogućava da se pedometri koriste i za identifikaciju grla, tako što se informacije primaju preko skrivene antene ugrađene u pod izmuzišta, čime mesto životinje u izmuzištu biva tačno određeno.

Prikupljanje informacija

Sve ove identifikacione metode mogu da pomognu farmeru u uspešnom vođenju farme. Posebno se preporučuju elektronske sprave koje omogućavaju čitanje informacija sa displej-panela ili sa monitora u kancelariji farme. Displej-paneli mogu biti upotpunjeni sa upozoravajućim svetlima, koja daju signal menadžeru stada ili muzaču ukoliko dođe do poremećaja u proizvodnji mleka, promene temperature mleka, dnevnog ostatka hrane, promene telesne težine itd.

Prikupljanje i unos podataka

Farmer treba da pravilno sakuplja informacije o proizvodnji mleka, uzgoju i zdravstvenom stanju svakog grla od rođenja do izlučivanja ili prodaje, i da ih unosi u evidenciju kako bi mogao da donosi prave odluke u pravo vreme. Evidencija o proizvodnji mleka pruža farmeru podatke o elementima koje utiču na efikasnost uzgoja i vreme kada grlo treba zasušiti, datum teljenja, interval teljenja, vreme inseminacije, broj inseminacija po steonosti itd. Za unos i čuvanje podataka mogu da posluže ručni sistemi i kompjuterizovani sistemi upravljanja.

Ručni sistemi za unos i čuvanje podataka

Individualni evidencioni dijagram

Za svaku junicu ili kravu u stadu treba da se vodi zaseban evidencioni dijagram koji se čuva u kartoteci. Ovi dijagrami omogućavaju farmeru uvid u pisanu istoriju razvoja grla, u podatke o zdravstvenom stanju i vakcinaciji, parenju i priplodnjaku, teljenju i proizvodnju mleka. Svi podaci treba da budu preneti u knjige da bi sa njima moglo lakše da se rukuje izvan kancelarije, a valjalo bi i da budu poređani prema identifikacionim brojevima grla kako bi se lakše vršile provere. Na vrh dijagrama mogu biti zakačene i markice u boji kako bi se olakšalo raspoznavanje reproduktivnog statusa pojedinih grla, i da bi se beležili proizvodni podaci grla.

Kalendar aktivnosti i događaja

Kalendar aktivnosti i događaja sadrži sve informacije koje su značajne za stado i koje se odnose na status teljenja i odgajivanja. On daje kompletnu sliku mlečnog stada koje sadrži do 250 grla. Ovaj sistem identifikuje uzgojni status svake krave u stadu uz pomoć četvorbojnog ili šestobojnog magnetnog kodnog sistema. Svaki označeni magnet se postavlja na tablu, a boja označava poslednji značajan događaj u njenom životu. Kalendar aktivnosti i događaja vrlo je važan u označavanju aktivnosti i planiranju odluka, ali on ne može da zameni individualni evidencioni dijagram, no može da bude značajan kao pomoćno sredstvo.

Dijagram plodnosti stada i zdravstvenog stanja

Ovaj dijagram predstavlja višestruki sistem skladištenja podataka koji omogućava da se sve krave posmatraju hronološki od datuma rođenja. Upisuju se svi podaci u vezi sa reproduktivnim statusom i zdravstvenim stanjem grla, tj. datumom teljenja, lakoćom teljenja, početkom estrusa, datumom osemenjavanja, imenom priplodnjaka, poremećajem plodnosti i pojavom mastitisa, kao i preduzetom terapijom, datumom zasušivanja i očekivanim datumom teljenja. Efikasno rukovođenje zahteva svakodnevni unos ovih podataka. Dodatno može da se vodi knjiga sa podacima o količini dnevno pomuzenog mleka i knjiga osemenjavanja za svaku kravu, kao i knjiga sa podacima o uzgoju, što se kasnije može preneti u individualni evidencioni dijagram. Evidencija stada treba da se čuva u kancelariji govedarske farme, ali u isto vreme treba da bude lako dostupna osoblju koje je uključeno u menadžment stada.

Kompjuterizovani sistemi upravljanja

Uspeh koji se može postići korišćenjem ovakvih sistema zavisi prvenstveno od dnevnog unosa informacija koje obavljaju upravnici farme i njegovo osoblje. Kompletan unos podataka je neophodan uslov za postizanje dobrih proizvodnih rezultata. Da bi se odredio najbolji kompjuterski sistem upravljanja, farmer treba da ima u vidu sledeća pitanja:

- Da li je sistem lak za upotrebu?

- Kakvi su zahtevi sistema?
- Da li sistem može da se primeni na celokupnu veličinu stada?
- Da li sistem evidentira svako grlo kroz laktaciju?
- Obezbeđuje li sistem vođenje liste dnevnih aktivnosti kao pomoć u organizaciji?
- Omogućava li sistem kontinuirano i ažurno praćenje osnovnih performansi stada?
- Omogućava li sistem procenu budućeg sastava stada i nivoa proizvodnje mleka?
- Omogućava li sistem ažuriranje obračunskih informacija i proračunavanje budžeta i protoka novca?
- U kakvom su odnosu softverska ulaganja prema drugim sistemima koji su dostupni na tržištu?

Vrlo je važno imati u vidu ova pitanja pre nabavke određenog kompjuterskog sistema jer takav sistem može da bude efikasan jedino ako farmeru olakšava rad. Upravnici na govedarskim farmama mogu da koriste preporuke različitih savetodavnih službi.

Preporučljiva je i upotreba softvera za optimiziranje obroka, koji služi za precizno formulisanje obroka za različite kategorije životinja u stadu, precizno kontroliše troškove ishrane i određuje obroke prema individualnim potrebama životinja radi optimalnog rasta i produkcije. Danas su dostupni mnogi kompjuterski programi za analizu, a postoje i kvalitetni softverski paketi povezani sa izmuzištima koji prate sve aspekte modernog mlečnog govedarstva. Softveri mogu da budu povezani sa kompjuterima koji regulišu ishranu životinja i sa kompjuterima koji prate mlečne parametre. Moderna oprema u izmuzištima je sve neophodnija jer omogućava efikasnije upravljanje, smanjenje troškova, praćenje mnogih parametara kao što su promene kondicije za vreme laktacije, proizvodni nivoi različitih proizvodnih grupa krava, prosečna proizvodnja mleka itd. Dobra kompjuterska evidencija omogućava lak pristup opštim podacima o stadu i izveštajima, podacima o reprodukciji i proračunima obroka.

Opšti podaci o stadu i izveštaji

Opšti podaci o stadu i izveštaji obuhvataju sledeće:

- totalni pregled grupa mladih i odraslih grla u stadu, i to u svako vreme,
- predviđanje teljenja i budućeg sastava stada,
- pregled kupljenih i prodatih grla,
- podatke o proizvodnji mleka i laktaciji sa predviđanjima za period od 305 dana,
- laktacione krive,
- prosečnu proizvodnju mleka po proizvodnim grupama i prosečnu proizvodnju mleka stada u celini,

- praćenje zdravstvenog stanja stada i listu aktivnosti kako bi se identifikovale krave kojima je potrebna dodatna nega,
- raspored teljenja i registraciju teljenja,
- grafikone za različite parametre.

Podaci o reprodukciji

Podaci o reprodukciji obuhvataju sledeće:

- redovno ažurirane podatke o semenu,
- informacije o priplodnjaku sa pedigreeom i najnovije podatke o priplodnjaku,
- podatke o licu koje vrši osemenjavanje,
- podatke o plodnosti i reprodukcionu analizu sa podacima o stepenu koncepcije i stepenu efikasnosti,
- pregled intervala između estrusa i prve inseminacije i pregled intervala teljenja.

Proračuni obroka

Proračuni obroka odnose se na:

- tabele sa podacima o sadržaju hranljivih materija koji su dobijeni laboratorijskim analizama hraniva,
- cene po kilogramu kabastog hraniva ili drugih hraniva,
- tabele koje sadrže podatke o dnevnoj proizvodnji mleka različitih grupa životinja,
- prosečan unos koncentrata i pregled po grupama,
- izračunatu dobit između prodaje mleka i troškova hrane po kilogramu proizvedenog mleka.

Upoređivanje performansi stada

Vrlo je važno i da se uporede sadašnje performanse mlečnog stada s performansama u prethodnim mesecima i godinama, a takođe i da se uporede sa performansama drugih mlečnih grla sličnog tipa. Ne trebaju da se upoređuju samo opšti prihodi i troškovi, već i detaljni troškovi hrane, uloženog rada, održavanja itd.

Standardne operativne procedure (SOP)

Standardne operativne procedure za kvalitet mleka:

- svaki dan proveravati čistoću i ispravnost mašina za mužu,
- vime i rep krave moraju se redovno šišati,
- vime prati vodom samo u slučaju kad je veoma prljavo, a posle toga ga lagano obrisati suvom krpom,
- kako bi se sprečilo širenje infekcije ne sme da se koristi jedna krpa za sve krave u stadu,
- krpe za brisanje vimena se peru na 95 °C.

Standardne operativne procedure u vezi mastitisa:

- krave obolele od mastitisa treba odmah da budu tretirane antibioticima,
- obolele četvrti vimena obeležiti crvenom bojom kako bi radnici pri muži pažljivije postupali sa njima,
- ručno i potpuno izmusti obolele četvrti,
- čistiti i dezinfikovati sise, kao i okolo,
- nakon primene antibiotika, potrebno je izmasirati obolele četvrti,
- obolele krave musti poslednje,
- ako se obolele krave muzu istovremeno kad i zdrave, dezinfikovati muzne priključke sa hlorisanim rastvorom,
- dva puta nedeljno prskati krečom ležišta krava radi dezinfekcije i prevencije oboljevanja od mastitisa.

Standardne operativne procedure u vezi sa selekcijom:

- ako se tokom tri redovne kontrole mleka određene krave ustanovi da ono ima preko 600.000 somatskih ćelija u mililitru (radi se o mastitisu), ta krava mora da bude isključena iz proizvodnje.

Standardne operativne procedure u vezi sa estrusom:

- krave u estrusu treba da budu odvojene ili obeležene,

- radnici koji rade sa kravama dužni su da ih pažljivo posmatraju i da obaveste upravnika farme kad primete znake estrusa, kako bi se na vreme izvršilo osemenjavanje,
- upravnik farme mora da vodi evidenciju o estrusu krava.

Standardne operativne procedure u vezi sa osemenjavanjem:

- test bremenitosti mora da bude urađen tri meseca nakon poslednjeg osemenjavanja,
- proveriti krave koje nisu u estrusu 60 dana posle teljenja,
- ukoliko krave imaju gnojavi iscedak iz vulve u manjoj količini, potrebno ih je očistiti sa 30–40 ml lugola dvanaest časova nakon osemenjavanja,
- krave koje imaju obilan gnojavi iscedak potrebno je tretirati duže sa lugolom, a zatim osemeniti u vreme sledećeg estrusa.

Standardne operativne procedure za zasušene krave:

- svake nedelje praviti listu krava koje treba da se zasuše osam nedelja pre teljenja,
- krave koje treba zasušiti treba da budu odvojene od ostalih nedelju dana pre zasušivanja,
- boks zasušenih krava mora da bude suv i čist,
- proveravati krave na mastitis i tretirati ih ukoliko je potrebno,
- postepeno prekinuti mužu zasušenih krava,
- zasušene krave ne smeju da budu previše ugojene u vreme teljenja,
- upravnik farme treba da vodi evidenciju o zasušenim kravama.

Standardne operativne procedure vezane za period teljenja:

- proveriti mleko na mastitis odmah nakon teljenja,
- proveriti da li je placenta izbačena dvanaest sati nakon teljenja i ako nije, tretirati kravu sa 60–80 ml tetraciklina i ovo ponoviti samo u težim slučajevima,
- krave koje imaju metritis odmah tretirati intrauterino antibioticima,
- krave koje imaju gnojavi iscedak iz vulve čistiti lugolom,
- sve oteljene krave moraju da budu proveravane danju, i da im se meri temperatura,

- proizvodnja mleka, apetit i pojava mastitisa moraju da budu proveravani,
- potrebno je da se vodi evidencija o oteľjenim kravama u vidu kalendara.

Standardne operativne procedure pri odgoju teladi:

- obezbediti 10–15 individualnih bokseva za telad uzrasta do četiri nedelje života,
- tek rođenoj teladi ne sme da se da više od dve litre kolostruma,
- telad treba da dobija malu količinu koncentrata od prve nedelje života pa nadalje,
- telad koja ima dijareju treba da bude tretirana mešavinom elektrolita,
- posle četiri nedelje života, telad treba da se drži u grupnom smeštaju, i to po pet grla u jednom boksu,
- pijaća voda mora da bude na raspolaganju teladi sve vreme, kao i kvalitetno seno (mladoj teladi ne sme da se daje kukuruzna silaža),
- posle odlučivanja tromesečne teladi, treba da se daje obrok kao kod visoko produktivnih krava, s tim da im se daje 1–2 kg koncentrata do starosti od 8-12 meseci, a nakon toga samo obrok kao za visoko produktivne krave,
- muška telad stara oko tri meseca mora da bude odvojena.

Standardne operativne procedure pri sastavljanju obroka:

- pridržavati se propisanih obroka za sve proizvodne grupe, što uključuje telad i junad,
- hrana i voda moraju da budu na raspolaganju životinjama 24 časa dnevno,
- posebna pažnja treba da se posveti količini koncentrata za svaku kategoriju.

Standardne operativne procedure u vezi sa negom papaka:

- nabaviti boks koji će služiti za obrezivanje papaka,
- krave koje imaju probleme sa papcima odmah trimovati i tretirati,
- nedelju dana pred zasušenje kravama treba preventivno da se obrežu papci,
- kravama obrezivati papke tri puta godišnje,
- obrezivanje papaka treba da obavlja profesionalno lice,

- kravama koje imaju interdigitalni dermatitis treba da se operu, osuše i tretiraju bolesni papci praškom tetraciklina; ovo ponavljati sve dok ne dođe do ozdravljenja.

Standardne operativne procedure u vezi sa izđubrivanjem:

- odabrati odgovarajući način izđubrivanja i skladištenja đubriva,
- đubrivo redovno čistiti kako bi se održavali dobri higijenski uslovi u štali i sprečile infekcije vimena i nogu.

Standardne operativne procedure u vezi sa mašinerijom:

- proveravati (ulje) i čistiti sve mašine na farmi jedan određeni dan u nedelji (npr. petak).

Zaključak

Za uspešno vođenje govedarske farme neophodna je tačna identifikacija grla, kao i vođenje potpune evidencije o grlima, počev od rođenja pa nadalje. Na ovaj način je farmeru omogućen kompletan uvid u stanje grla i on može da planira odgovarajuće buduće aktivnosti. Što je najvažnije, na ovaj način može da se ostvari i dobar profit.

Danas sve više farmera koristi kompjuterizovane programske sisteme za upravljanje kako bi donosili pravilne odluke i na najbolji način smanjili troškove ishrane. Ipak, potrebno je da farmeri sami ocene koji je evidencioni sistem za njih najbolji i najlakši za primenu, jer tada neće biti problema prilikom vođenja evidencije stada.

LISTA SKRAĆENICA

BSE – bovina spongiozna encefalopatija

BTV – *blue tongue disease*

CAP – *Common agriculture policy of EU*

CEFTA – *Central European Free Trade Agreement*

cfu/ml – broj kolonija bakterija u mililitru

CMT – *California Mastitis Test*

DG AGRI – *Directorate General of Agriculture*

EC – *European Commission*

EFSA – *European Food Safety Authority*

EU – Evropska unija

GI – Generalni inspektorat

HC – *health check*

HCCPA (*Hazard Critical Control Point Analysis*) – analiza opasnosti i kritičnih kontrolnih tačaka

Herd book – matična knjiga stada

MPŠV – Ministarstvo poljoprivrede, šumarstva i vodoprivrede

NZČ – nove zemlje članice

OMP – obrano mleko u prahu

PMP – punomasno mleko u prahu

RS – Republika Srbija

RZS – Republički zavod za statistiku

SAPARD – Special accession programme for agriculture and rural development (specijalni pretpri-
stupni program za poljoprivredu i ruralni razvoj)

SEK – svetska ekonomska kriza

SOP – standardne operativne procedure

SPS Agreement – dogovor o primenjivanju sanitarnih i fitosanitarnih mera

SSA – Sporazum o stabilizaciji i asocijaciji

SOP – Standardne operativne procedure

UHT – *ultra high temperature processed milk*

UV – Uprava za veterinu

WMT – *Wisconsin Mastitis Test*

WTO – *World Trade Organization*

STO – Svetska trgovinska organizacija

ZAP – Zajednička agrarna politika EU

CIP - Каталогизација у публикацији
Народна библиотека Србије, Београд
338.43:637.1/.3(497.11)
351.823.1(497.11)

POLJOPRIVREDNA politika : sektor
mlekarske industrije : potencijal za razvoj /
[urednici Jadranka Jelinčić, Srđan Đurović].
- Beograd : Fond za otvoreno društvo : Centar
za primenjene evropske studije, 2009 (Beograd
: Tipografik plus). - 125 str. : graf.
prikazi, tabele ; 27 cm

Tiraž 500. - Napomene i bibliografske
reference uz tekst.

ISBN 978-86-82303-38-1 (FOD)

- a) Европска унија - Придруживање - Србија
- b) Регионални развој - Србија
- c) Регионална сарадња - Земље Европске уније

COBISS.SR-ID 171549708

Ova publikacija je realizovana zahvaljujući finansijskoj podršci
Delegacije Evropske komisije u Srbiji i tehničkoj asistenciji Press Now.

European Commission

